XXVIII UNIVERSITAT D'ESTIU D'ANDORRA

DEL 29 D'AGOST AL 2 DE SETEMBRE DEL 2011

CENTRE DE CONGRESSOS D'ANDORRA LA VELLA

Tiempo de crisis: rupturas y prespectivas

Temps de crises : ruptures et perspectives

ANNALS

Els textos es publiquen seguint l'ordre i la llengua en què es van pronunciar, llevat del text de la conferència d'Ignacio Ramonet, que es va dictar en castellà i ens ha estat lliurat en francès.

© Govern d'Andorra
Ministeri d'Educació i Joventut
Universitat d'Estiu d'Andorra

Coordinació: Maria Àngels Vilana Carrabina

1a edició: juny 2012
ISBN: 978-99920-0-650-4
Dipòsit legal: AND-369-2012
Disseny de la coberta: A-Tracció-A
Fotografies conferenciants: Montserrat Altimiras
Impressió i maquetació: Impremta Envalira

Índex

Presentació 5

Discurs d'obertura 7

Intervenció de la presidenta
Josefina Castellví Piulachs 10

Sept utopies pour bâtir un monde meilleur
Ignacio Ramonet 13

Internet, la crisi que construeix
Vicent Partal 27

Otra política, otra economía
Daniel Innerarity 41

Recomposition de l'ordre stratégique mondial
Jean-Pierre Maulny 65

L'écologie, évolution ou révolution
Dominique Voynet 75

Entre la peur et le ressentiment : passions et pathologies de l'âge global
Elena Pulcini 95

Nou context després de les crisis: reptes per al món i per a Andorra
Josep Segura Solà 115

Algunes Reflexions sobre la Gran Crisi
Jordi Galí 139

Conclusiones
Ignacio Ramonet 155

Presentació

Del 29 d'agost al 2 de setembre del 2011, personalitats reconegudes de diversos camps del saber van anar desgranant les seves teories per il·luminar els contorns més complexos del tema de la XXVIII Universitat d'Estiu d'Andorra: *Temps de crisis: ruptures i perspectives*.

D'aquells dies els assistents en vam sortir més enriquits, després d'haver pogut espigolar de les aportacions que es van exposar, i podem afirmar que ens han fet sentir més armats per continuar les nostres anàlisis, que, de ben segur, ens ajudaran a l'hora de prendre decisions tant en l'àmbit personal com en el laboral.

Tant de bo que els annals que avui publiquem, recull del conjunt de les ponències, ens permetin retrobar les tesis que se'ns van exposar i poder així continuar reflexionant sobre les crisis diverses que afecten cruament nombrosos sectors de les nostres societats i també sobre les pistes de sortida que van apuntar els conferenciants.

Personalment, i també des del vessant que m'afecta com a ministra d'Educació i Joventut, vaig treure força profit de les intervencions i vaig valorar molt positivament el fet d'enfocar la crisi amb tots els matisos, però sense perdre de vista que darrere els moments crítics s'amaguen noves oportunitats. Les aportacions em van refermar en la idea que totes les crisis destrueixen, però que també ens permeten reconstruir-nos, reinventar-nos.

Em permeto exemplificar aquesta idea amb una breu cita del llibre *Entre el passat i el futur*, de la filòsofa Hannah Arendt, que en l'apartat que parla de «La crisi en l'educació» comenta: «Una crisi ens obliga a replantejar-nos preguntes i ens exigeix respostes, noves o velles, però en tot cas raonaments directes. Una crisi només esdevé catastròfica quan s'hi dóna resposta amb idees fetes, és a dir, amb prejudicis. Aquesta actitud aguditza la crisi i ens impedeix també experimentar la realitat i reflexionar sobre allò que aquesta realitat ens ofereix.»

La filòsofa ens invita a pensar i a replantejar-nos les nostres conviccions. Després d'escoltar totes les aportacions de la Universitat d'Estiu, segur

que vam poder percebre la realitat d'una manera més àmplia i a l'hora més pregona, cosa ens va ajudar a reformular, com diu Arendt, les preguntes i a buscar-hi respostes adequades. Cal esperar que entre tots farem que aquestes crisis, reveladores de les fractures actuals, no es portin cap a un atzucac; confiem que ens facin avançar vers un món més just i solidari.

Vull expressar el meu agraïment a tots els ponents les seves prestacions, i a la presidenta i al moderador que hagin vetllat per la qualitat dels debats i el bon ambient al llarg de la setmana.

Us desitjo una lectura profitosa.

Roser Suñé Pascuet
Ministra d'Educació i Joventut

Discurs d'obertura

Temps de crisis: ruptures i perspectives. Aquest és el títol escollit per a la 28a edició de la Universitat d'Estiu d'Andorra, que inaugurem avui. Durant una setmana estarem immersos en qüestions que ens concerneixen a tots i que evolucionen a un ritme vertiginós. Els darrers anys el món occidental pateix tot tipus de crisis: financera, econòmica, energètica, política, d'identitat i sobretot de valors. Escoltar les opinions dels experts que ens acompanyaran aquesta setmana ens servirà, ben segur, per formar-nos una idea més àmplia d'aquestes crisis de què tothom parla, però a les quals no acabem de trobar solució.

Andorra, que ja no és aquell país reclòs entre muntanyes i aïllat del món, no s'escapa d'aquesta trista realitat. Fins i tot m'atreviria a dir que la crisi és especialment aguda entre nosaltres. Perquè a totes les crisis mundials, a casa nostra hi hem de sumar una crisi pròpia: la que ens obliga a repensar el model de creixement per seguir tenint un país pròsper. Hem de saber trobar el delicat equilibri entre preservar el que ens ha permès créixer durant molts anys i fer els canvis necessaris per encarar el futur amb garanties d'èxit. Als que tenim encomanada la responsabilitat política ens pertoca trobar vies de recuperació i d'innovació per fer que el nostre Principat, vell de més de set segles, recuperi la il·lusió i l'esperança.

És en moments com aquest que té sentit la frase de Walter Benjamin, extreta del seu *Llibre dels passatges*: «Cal fonamentar el concepte de progrés sobre la idea de la catàstrofe. Que les coses continuïn com abans, heus ací la catàstrofe.» Tota crisi és, doncs, generadora de ruptures però també anuncia nous horitzons, i la catàstrofe seria aturar-nos i quedar-nos paralitzats, parar el moviment i no treballar per buscar noves perspectives.

I això ho dic adreçant-me a tots els presents, a tots els ciutadans i les ciutadanes d'Andorra i especialment a nosaltres, els polítics. Els que ocupem càrrecs públics podem caure en la temptació de practicar el *qui dia passa, any empeny* amb l'únic objectiu de mantenir-nos en el poder; en la cadira, com es diu col·loquialment. En la situació actual, això equivaldria a no voler veure les dimensions de les crisis en què estem immersos, a no entendre que no estem en una època de canvis, sinó en un canvi d'època.

Resistir-se a fer els canvis necessaris és, ara per ara, la pitjor de les actituds: al món occidental, als nostres països veïns i també a Andorra.

I m'adreço també als participants d'aquesta Universitat d'Estiu. Esdeveniments com aquest –i ara més que mai– no poden ser caixes tancades on alguns experts analitzen el món per al gaudi d'un públic selecte. S'ha de parlar clar i ser molt didàctic per adreçar-se a la ciutadania. No podeu abaixar la guàrdia: la Universitat d'Estiu ha de seguir sent permeable al que passa a l'exterior i també ha de ser capaç d'aportar solucions als problemes que tenen lloc més enllà dels seus murs.

Si m'ho permeteu, faré un petit esbós de la dimensió que aquesta crisi té a casa nostra. Andorra ha d'afrontar un canvi de model de creixement i les línies mestres d'aquest canvi ja estan clarament definides: a l'economia i a la societat andorranes els cal caminar cap a *més obertura, més rigor i més competitivitat*. Aquests són els eixos que presideixen l'actuació política del Govern que encapçalo. Tot plegat per fer del nostre antic país un model del que hem anomenat «homologació diferenciada»; és a dir, aconseguir que Andorra jugui en igualtat de condicions en l'escenari internacional tot mantenint o creant avantatges competitius propis.

Aquesta és la perspectiva que ens guia, aquest és l'horitzó. Però també hi ha la ruptura, la crisi. Perquè els andorrans hem d'afrontar un canvi de model immersos en una situació compromesa: molts treballadors han perdut la feina, moltes empreses fa anys que no obtenen beneficis i l'estat de les finances públiques és crític. Això vol dir que a la nostra voluntat d'obertura, rigor i competitivitat hi hem de sumar un quart valor: el del sacrifici. I els sacrificis no tenen sentit si no són col·lectius i equitatius. En una situació com aquesta cal exigir l'esforç de tothom, de cadascú segons les seves possibilitats. Aquest també és un dels pilars sobre els quals es recolza l'actuació del Govern. I quan parlo de sacrificis de tots, també parlo del nostre, dels que hem estat escollits pel poble. Perquè un polític de debò, un governant que vulgui fer honor a aquest nom, ha d'estar disposat –i més encara en moments com l'actual– a prendre totes les mesures necessàries per garantir el benestar de les generacions futures, encara que el preu a pagar sigui perdre el càrrec que ocupa. Tal és la nostra determinació: fer les reformes que Andorra necessita encara que el nostre cost personal sigui elevadíssim. Perquè, més enllà dels grans discursos, que després el vent s'emporta, cal saber complir amb allò que els ciutadans esperen de nosaltres.

També m'atreviria a dir que les crisis són, en certa mesura, necessàries. Estic plenament convençut que el nostre món té futur, que Andorra té futur, i que la crisi és una oportunitat per reinventar-nos, per demostrar que ens en podem sortir. Si aquesta crisi ens serveix per retrobar-nos amb els valors de l'esforç, la humilitat i el sacrifici, no haurà estat en va.

Per parlar de les crisis diverses, hem invitat personalitats rellevants de diferents especialitats: l'economia, la filosofia, el periodisme, la ciència, la justícia, el medi ambient. A tots ells, moltes gràcies per ser aquí per il·lustrar-nos i ajudar-nos a completar els nostres coneixements. Ens complau comptar una vegada més amb Josefina Castellví com a presidenta, que farà la transició entre la Universitat dedicada a les ciències de l'any passat i la d'aquest any. També ens fa molta il·lusió acollir de nou, per tercera vegada a la Universitat d'Estiu, Ignacio Ramonet (que també ha vingut en dos ocasions culturals més), aquesta vegada no solament com a ponent sinó també com a moderador. I finalment, tenim el gust de rebre per primera vegada personalitats que desitgem que esdevinguin amigues de les nostres valls i la nostra gent.

No puc acabar sense agrair al Comú d'Andorra la Vella que hagi posat a la disposició d'un acte d'aquesta importància aquesta esplèndida sala i tots els seus serveis.

Abans de cedir la paraula a la presidenta, vull agrair l'assistència del públic, fidel i interessat, sense el qual la Universitat no tindria cap sentit.

Dono per inaugurada la 28a Universitat d'Estiu d'Andorra.

Antoni Martí Petit
Cap de Govern

Intervenció de la presidenta

La crisi servirà per assolir noves fites?

Malgrat que el tema de la Universitat d'Estiu d'Andorra d'enguany no és de la meva especialitat, m'honoro de presidir aquest esdeveniment després de l'agradable i rica experiència del curs passat. Tant la qualitat dels conferenciants de l'any passat com la dels ponents d'aquestes jornades que ens esperen fan que la UEA tingui un prestigi envejable arreu de l'ambient acadèmic. I una altra característica d'aquesta manifestació a la qual sóc molt sensible és que és oberta a tothom i gratuïta; això permet de posar a l'abast del gran públic continguts acadèmics rigorosos i profunds.

L'any passat aquí es va debatre sobre Ciència i societat: del cosmos a l'àtom passat per la vida; aquest any ens interessem per Temps de crisis: ruptures i perspectives i com a científica volia fer observar que, justament, són les crisis diverses en la natura les que ens han fet avançar vers el món que coneixem.

Les persones que, com jo, hem dedicat tota una vida a l'estudi de la natura, sovint tenim una deformació professional que consisteix a veure qualsevol esdeveniment de l'àmbit social a través dels "ulls de la natura", amb l'avantatge que ella té milions d'anys d'experiència i les seves conclusions mereixen, si més no, ser tingudes en compte.

En qualsevol sistema viu es produeix una sèrie d'influències mútues entre els seus components i el medi on es desenvolupa que donen com a resultat una tendència cap a un equilibri dinàmic que, al llarg del temps, desemboca en l'evolució de les espècies que hi viuen.

El procés normal en la implantació d'un ecosistema es basa en una successió d'espècies que fa que la diversitat augmenti amb el temps i generi una sèrie de fases successives que contribueixen a l'evolució, que sempre és a llarg termini. La característica més singular de la natura és l'economia, i la feina fonamental per ser cada vegada més eficaç es basa en la successió d'espècies. És a dir, aquest procés el que fa és tendir cap a una disminució de la quantitat d'energia necessària per mantenir una unitat del sistema o, el que és el mateix, assolir un augment de biomassa que es pot mantenir amb un mateix flux d'energia.

Tots aquests processos són els normals i, en trams de temps molt dilatats, ens porten cap a una aparició de noves espècies més ben adaptades i a l'extinció d'altres que han estat incapaces d'assolir el grau d'adaptabilitat requerit per noves característiques de l'ambient i per les influències mútues d'altres especies.

Aquesta és la manera normal de procedir dels sistemes naturals, però no vol dir que excepcionalment no es produeixin fets singulars que alterin aquest procés: es tracta de les crisis ecològiques.

Com a exemple citarem el possible xoc d'un gran meteorit contra el planeta Terra. A conseqüència d'aquest incident, al final de l'era secundària es va produir un núvol de pols que va tardar anys a extingir-se i com que no deixava penetrar la llum del sol fins a la superfície terrestre, va impedir la fotosíntesi dels vegetals origen de la cadena alimentària. Això va provocar la mort generalitzada de gran part de la vegetació que era la base nutricional per a la població dominant, que, en aquell moment, eren essencialment rèptils vegetarians.

La natura, davant d'una circumstància tan inesperada com aquesta, reacciona i canvia d'estratègia i, al final del cretàcic, diversifica les espècies i afavoreix l'aparició incipient d'un grup de rèptils que originen els mamífers. Es podria dir que aquest fet no estava programat, però les exigències ambientals van obligar a seguir una trajectòria diferent per no caure en el mateix error. Els grans passos de l'evolució biològica sempre els veiem lligats a fets excepcionals que se sobreposen a la trajectòria evolutiva normal.

Si intentem llegir entre línies la crisi econòmica que estem vivint, veurem que té un gran paral·lelisme amb les crisis ecològiques, i la gran lliçó que ens ofereix la natura és que cal aprofitar aquesta crisi per corregir tot el que estava desviat, i si ho fem d'una manera intel·ligent, farem un gran salt en l'evolució de la nostra societat.

Estic molt contenta de ser novament aquí entre tots vosaltres, autoritats i públic, entre uns ponents brillants, i de trobar-me amb el prestigiós periodista Ignacio Ramonet com a moderador que de segur farà avançar els debats vers una gran riquesa de matisos i aportacions.

Josefina Castellví Piulachs
Biòloga, oceanògrafa

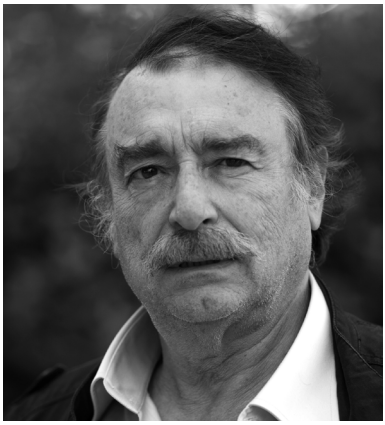

Sept utopies pour bâtir un monde meilleur

Ignacio Ramonet

Doctor en semiologia i en història de la cultura per l'Escola d'Alts Estudis en Ciències Socials de París (EHESS); periodista. Director de la publicació mensual *Le Monde diplomatique* del 1990 al 2008. Actualment és director de l'edició espanyola del *Monde diplomatique*, editorialista de política internacional a l'agència de premsa Kyodo News (Japó), a Ràdio Netherland (Països Baixos) i a Internacional Press Service (Roma). Catedràtic de teoria de la comunicació a la Universitat Denis-Diderot (París 7).

Dilluns 29 d'agost

Ce furent d'abord les Arabes, puis les Grecs, ensuite les Espagnols et les Portugais, suivis des Chiliens et des Israéliens ; et enfin, le mois dernier, dans le bruit et la fureur, les Britanniques. Une épidémie d'indignation soulève les jeunes du monde. Semblable à la vague qui, dans les années 1967-1968, de la Californie à Tokyo en passant par Paris, Berlin, Madrid et Prague, avait secoué la planète et bouleversé sinon la politique du moins les mœurs des sociétés occidentales.

Aujourd'hui c'est différent. Le monde a changé en pire. Il vit une grande régression. Nombre d'espérances se sont évanouies. L'ascenseur social est fracassé. Pour la première fois depuis un siècle, en Europe, les nouvelles générations risquent d'avoir un niveau de vie inférieur à celui de leurs parents. Le modèle néolibéral de globalisation brutalise les peuples, humilie les citoyens et dépouille les jeunes de l'espoir d'une vie décente. La crise financière, ainsi que les « solutions » proposées pour la combattre, à base d'austérité et de rigueur contre les classes modestes et moyennes, aggravent le malaise général. Les États démocratiques sont en train de renier leurs propres valeurs. On se demande d'ailleurs comment peuvent-ils, en même temps, conduire des guerres lointaines – Irak, Afghanistan, Libye – au nom de ces mêmes valeurs démocratiques qu'ils renient chez eux...

Dans de telles circonstances, à quoi pourraient servir la soumission et l'obéissance ? De plus en plus fréquentes, les explosions d'indignation et de révolte sont ressenties comme naturelles, normales... Partout, on sent monter colères et violences.

Ces explosions toutefois n'adoptent pas les mêmes formes partout. Ainsi, la fougueuse détonation anglaise du début août dernier s'est différenciée, par son niveau élevé de véhémence, des autres protestations juvéniles essentiellement non-violentes (même si des affrontements ponctuels ont pu se produire ici ou là, à Athènes, Santiago du Chili ou ailleurs).

Autre différence essentielle : les émeutiers anglais, en raison peut-être de leur appartenance de classe, n'ont pas été en mesure de verbaliser leur mécontentement. Ils n'ont pas su non plus mettre leur exaspération au service d'une cause politique, ou s'en servir pour dénoncer une injustice concrète. Dans leur éphémère et brutale guérilla urbaine, ils ne s'en sont même pas pris systématiquement aux banques... Comme si leur rage d'exclus et de dépossédés ne pouvait être apaisée que par les « merveilles » des vitrines... Au fond, comme tant d'autres « indignés » du monde, ces révoltés exprimaient leur désespoir d'être les oubliés d'un système incapable désormais de leur offrir une place dans la société ou un avenir digne.

Au Chili et en Israël, les étudiants étaient en première ligne. Particulièrement irrités contre l'obsession néolibérale de privatiser les services publics. Cette privatisation représente, à leurs yeux, un vol manifeste du patrimoine des pauvres. Ceux qui ne possèdent rien, disposent au moins de l'école publique, de l'hôpital public, des transports publics, etc. qui sont gratuits ou presque, subventionnés par la collectivité. Quand un gouvernement les privatise, non seulement il dépouille tous les citoyens d'un bien qui leur appartient (il a été payé avec leurs impôts) mais il vole plus particulièrement les pauvres dont c'est le seul et unique patrimoine. Une double injustice. Et l'une des racines de la colère actuelle.

Pour justifier la fureur des insurgés de Tottenham, un témoin dénonça : « Le système ne cesse de favoriser les riches et d'écraser les pauvres. Il coupe dans les budgets des services publics. Les gens meurent dans les salles d'attente des hôpitaux publics après avoir attendu un médecin pendant des heures et des heures[1]... »

Au Chili, depuis trois mois, des dizaines de milliers d'étudiants, soutenus par une importante partie de la société, réclament la déprivatisation de l'éducation (privatisée sous la dictature du général Pinochet, 1973-1990). Ils exigent que le droit à une éducation publique et gratuite soit inscrit dans la Constitution. Et expliquent que « l'éducation n'est plus un mécanisme de mobilité sociale. Au contraire. C'est un système qui reproduit les inégalités sociales[2] ».

1 *Libération*, 15 août 2011.

2 *Le Monde*, 12 août 2011.

Au cri de « Le peuple veut la justice sociale ! », à Tel-Aviv, le 6 août dernier, quelque 300 000 personnes ont manifesté en faveur du mouvement des jeunes « indignés » qui exigent un changement des politiques publiques conduites par le gouvernement néolibéral de Benyamin Netanyahou[3]. « Quand une personne qui travaille – déclara une étudiante – n'arrive même pas à acheter de quoi se nourrir correctement c'est que le système ne fonctionne pas. Ce n'est pas un problème individuel, c'est un problème de gouvernement[4]. »

Depuis les années 1980 et la mode de l'économie reaganienne (*reaganomics*) dans tous ces pays – et singulièrement dans ceux de l'Union européenne (UE) fragilisés aujourd'hui par la crise de la dette souveraine –, les recettes des gouvernements (de droite et de gauche) ont été les mêmes : réduction drastique de la dépense publique avec des coupes particulièrement importantes dans les budgets sociaux. Résultat de cette politique : une hausse spectaculaire du chômage des jeunes (21 % au sein de l'UE ; 42 % en Espagne !). Soit l'impossibilité pour toute une génération d'entrer dans la vie active. Le suicide d'une société.

Au lieu de réagir, les gouvernements, effrayés par les récentes chutes des Bourses, insistent à vouloir satisfaire les marchés ; quand leur priorité devrait être, au contraire, de « désarmer » les marchés[5], contraindre ceux-ci à se soumettre à une réglementation stricte. Jusqu'à quand peut-on accepter que la spéculation financière impose ses critères à la représentation politique ? Quel sens a donc la démocratie ? À quoi sert le vote des citoyens si, en fin de compte, ce sont les marchés qui tranchent ?

Mais rien n'y fait. Les gouvernements européens restent accrochés aux dogmes néolibéraux. Et les europhiles les plus béats le répètent à l'envi : si nous ne disposions pas de l'euro, disent-ils, les conséquences de la crise seraient bien pires. Ils divinisent un euro « fort et protecteur ». C'est leur doctrine. Ils la défendent fanatiquement. Mais il faudrait expliquer aux Grecs (et aux Irlandais, aux Portugais, aux Espagnols, aux Italiens et à tant d'autres citoyens européens frappés par les politiques d'austérité) ce que

3 Selon une enquête d'opinion, les revendications des « indignés » israéliens sont soutenues par 88 % des citoyens (*Libération*, op. cit.).

4 *Le Monde*, 16 août 2011.

5 *Cf.* Ignacio Ramonet, « Désarmer les marchés », *Le Monde diplomatique*, décembre 1997.

seraient des « conséquences bien pires »... Socialement, la situation n'est-elle pas déjà insupportable ? Ne sent-on pas monter, au sein de l'eurozone, une hostilité de plus en plus radicale à l'égard de la monnaie unique et de l'Union européenne (UE) elle-même ?

Les citoyens indignés contre la situation actuelle ne manquent pas d'arguments. Car l'euro, monnaie de 17 États et de leurs 330 millions d'habitants, est en effet un instrument au service d'un objectif précis : la consolidation des dogmes[6] sur lesquels est fondée l'UE. Ces dogmes – que le Pacte de stabilité (1997) ratifie et que la Banque centrale européenne (BCE) sanctionne – sont au nombre de trois : stabilité des prix, équilibre budgétaire et renforcement de la concurrence. Nulle préoccupation sociale, aucun engagement à réduire le chômage, zéro volonté de garantir la croissance et, bien entendu, pas le moindre désir de défendre l'État providence. Bien au contraire.

Mais à l'occasion de la crise actuelle, les gens commencent à comprendre que les normes de l'UE ainsi que celles de l'euro ont été deux attrapoires pour les faire entrer dans un piège néolibéral dont l'issue n'est guère aisée. Ils se retrouvent désormais prisonniers des marchés, comme l'ont explicitement voulu les dirigeants politiques (de droite et de gauche) qui, depuis trois décennies, bâtissent l'UE. Ces politiques ont systématiquement organisé l'impuissance des États dans le dessein d'accorder davantage d'espace et de marge de manœuvre aux marchés et aux spéculateurs.

C'est d'ailleurs dans cet esprit (et sous la pression de l'Allemagne) que la BCE a été déclarée « totalement indépendante » des gouvernements[7]. Ce qui signifie que, contrairement à ce que son nom indique, la BCE n'est pas une Banque « centrale », et qu'elle se retrouve en dehors du périmètre de la démocratie. Afin que ni les citoyens, ni les gouvernements élus ne puissent modifier ses options libérales.

Ces caractéristiques (impuissance des dirigeants politiques, indépendance de la BCE) sont en partie responsables de l'incapacité européenne à résoudre le drame de la dette grecque. L'autre raison est que, sous son apparente

6 Définis dans les Traités de Maastricht (1993), d'Amsterdam (1999), de Nice (2003) y de Lisbonne (2009).

7 Entre autres limitations, la BCE no peut prêter aux États, uniquement aux banques privées.

unité, l'UE (et dans ce cas précis la zone euro) se trouve profondément divisée en deux camps presque irréconciliables. D'un côté : l'Allemagne et son aire d'influence (Benelux, Autriche et Finlande) ; de l'autre : la France, l'Italie, l'Espagne, l'Irlande, le Portugal et la Grèce.

L'origine de la dette grecque (comme celle de la dette des autres pays « périphériques ») est bien connue. Lorsque la Grèce fut admise au sein de la zone euro[8], les institutions financières et les investisseurs internationaux considérèrent immédiatement que ce petit État présentait, malgré son évidente fragilité et ses ressources limitées, toutes les garanties pour recevoir des crédits massifs et bon marché. Une pluie de propositions de financement à des taux ridicules s'abattit sur Athènes. Formulées, en particulier, par des banques allemandes et françaises qui poussèrent les gouvernements grecs à s'endetter à faible coût et à long terme pour acheter notamment du matériel militaire allemand et français[9]...

Lorsque la crise financière (dite des *subprimes*) a éclaté en 2008, elle s'étendit rapidement à l'ensemble du secteur bancaire européen. Les établissements financiers manquèrent très vite de liquidités et réduisirent drastiquement le crédit. Ce qui menaça d'asphyxier l'ensemble de l'économie. Pour éviter cela, les États décidèrent d'aider massivement les banques. Et parvinrent à les sauver. Mais pour ce faire, ils durent emprunter auprès des marchés internationaux (puisque la BCE leur refuse tout prêt).

C'est alors qu'interviennent les agences de notation ; elles sanctionnent l'endettement excessif des États (réalisé pour sauver les banques !)... Immédiatement, les taux d'intérêt des crédits aux États les plus endettés explosent... Commence alors la phase actuelle de la crise.

La dette grecque est insignifiante en elle même si l'on se souvient que le PIB de la Grèce représente moins de 3 % de celui de la zone euro. Techniquement, le problème aurait pu être réglé il y a plus d'un an sans difficulté. Mais le gouvernement conservateur allemand, qui faisait face alors à des élections locales difficiles (et finalement perdues), estima qu'il

8 Grâce à un faux bilan de sa situation économique, maquillé par le précédent gouvernement conservateur avec l'aide technique de la banque américaine Goldman Sachs.

9 Au sein de l'UE, la Grèce est le principal importateur d'armes. L'État consacre à secteur de la défense (en raison de la rivalité avec la Turquie) le plus fort pourcentage du PIB.

ne serait pas « moralement » juste que les Grecs, accusés de « corruption » et de « laxisme », s'en tirent si facilement. Il fallait donc les punir afin que leur mauvais exemple ne soit pas imité.

Une aide trop rapide à Athènes, déclara Angela Merkel, « aurait un effet négatif, d'autres pays en difficulté pourraient cesser de faire des efforts[10]». Cette attitude explique pourquoi, avec l'aide de ses alliés, Berlin ne cessa de tergiverser à propos de l'aide à Athènes, laissant filer les mois. Délai dont profitèrent les marchés, alléchés par le désaccord européen, pour attaquer la Grèce. Finalement, Berlin finit par accepter un premier (et incomplet) plan d'aide, à une condition : que le Fonds monétaire international (FMI) y soit associé. Pourquoi ? Pour deux raisons : d'abord, parce que les institutions européennes ne disposent pas d'un bourreau suffisamment sévère pour intimider les États, et ensuite parce que, depuis quarante ans, la spécialité du FMI consiste à exiger des pays endettés la mise en place de politiques antisociales. Ses recettes (appliquées sans pitié en Amérique latine dans les années 1970 et 1980) sont toujours les mêmes : hausse des taxes à la consommation, réductions brutales des budgets publics, strict contrôle des salaires, privatisations massives[11]...

Le gouvernement Papandreu fut donc contraint d'accepter un féroce plan d'ajustement, refusé par les citoyens révoltés. Mais, aux yeux des marchés, le mal était fait. Car cette affaire démontrait, une fois encore, une évidence : le rythme de la politique européenne est trop lent, alors que celui des marchés est immédiat. Les spéculateurs comprirent que l'Union européenne restait un géant sans cerveau politique, et que l'euro n'était qu'une « monnaie forte » à structure faible (il n'y a pas d'exemple dans l'histoire, d'une monnaie qui ne soit pas encadrée par une autorité politique). Les marchés attaquèrent alors l'Irlande, et devant une réaction européenne derechef lente et maladroite, ils raflèrent à nouveau la mise. Puis ils attaquèrent le Portugal, et idem. Ils attaquèrent ensuite l'Espagne et l'Italie, et les gouvernements de ces pays s'empressèrent eux-mêmes de s'auto-infliger les impopulaires recettes du FMI...

10 *El País*, Madrid, 18 juillet 2011.

11 Lire Philippe Askenazy, « L'austérité imposée à la Grèce, de Charybde en Scylla », *Le Monde*, Paris, 19 juillet 2011.

Dans toute l'Europe se répand ainsi la « doctrine de l'austérité expansive », que ses propagandistes présentent comme une sorte d'élixir économique universel, alors qu'il provoque partout de terribles désastres sociaux. Pis, ces politiques de rigueur aggravent la crise, elles étouffent les entreprises de toutes tailles en renchérissant le crédit, et enterrent toute perspective de récupération rapide de l'économie. Elles entraînent les États dans une spirale d'autodestruction, leurs recettes se réduisent, la croissance stagne, le chômage augmente, les nocives agences de notation baissent la note de confiance, les intérêts de la dette souveraine s'élèvent, la situation générale empire et les pays redemandent de l'aide[12]... Aussi bien la Grèce que l'Irlande et le Portugal – les trois seuls États aidés par l'UE (par le biais notamment du Fonds européen de stabilisation financière) et par le FMI – ont été précipités dans ce tragique toboggan par ceux que Paul Krugman appelle les « fanatiques de la douleur[13] ».

Le Pacte de l'euro, proposé en mars dernier, aggrave les choses, car il s'agit en réalité, d'un tour de vis supplémentaire pour renforcer la rigueur. Il prévoit plus de « compétitivité », encore des réductions des dépenses publiques, de nouvelles mesures de « discipline fiscale », et pénalise surtout – et encore une fois – les salariés. Il menace aussi de sanctionner les États qui ne respecteraient pas le Pacte de stabilité[14]. Et propose même la mise sous tutelle de la dette publique, c'est-à-dire une limitation de la souveraineté. « Les pays européens doivent être moins libres d'émettre de la dette », a affirmé, par exemple, Lorenzo Bini Smaghi, membre du directoire de la BCE. Certains eurocrates vont plus loin, ils proposent que tout gouvernement n'ayant pas respecté le Pacte de stabilité se voit retirer la responsabilité de diriger ses propres finances publiques...

Tout ceci est absurde et néfaste. Il en résulte une société européenne appauvrie au profit des banques, des grandes entreprises et de la spéculation internationale. Pour l'instant, les protestations légitimes des

12 Annoncé le 21 juillet dernier, le nouveau plan d'aide à la Grèce a été reçu avec soulagement par les médias libéraux. Il est pourtant destiné à échouer. Les marchés et les fonds spéculatifs vautours ont senti l'odeur du sang et ne cesseront pas de sitôt leurs attaques.

13 *El País*, 24 mai 2011.

14 Il fixe la limite du déficit du budget de l'État à 3 % du PIB, et celui de la dette souveraine à 60 % du PIB.

citoyens européens visent leurs propres gouvernants, marionnettes dociles des marchés. Mais que se passerait-il s'ils décidaient de concentrer leur colère contre le vrai responsable, c'est-à-dire le système qui n'est autre que l'Union européenne elle-même ?

À la faveur de cette crise financière globale, la question sociale, longtemps oubliée, revient donc se placer, et pas seulement en Europe, au cœur du débat politique.

Car, à l'échelle du monde, la pauvreté reste la règle et l'aisance l'exception. Les inégalités sont devenues l'une des caractéristiques structurelles de l'ère néolibérale. Et elles s'aggravent, éloignant toujours plus les riches des pauvres. Les 225 plus grosses fortunes du monde représentent un total de plus de 1 000 milliards d'euros, soit l'équivalent du revenu annuel de 47 % des personnes les plus pauvres de la population mondiale (2,5 milliards de personnes !). De simples individus sont désormais plus riches que des États.

Dans plusieurs pays (Somalie, Pakistan, Irak) des entités chaotiques ingouvernables se développent, échappent à toute légalité, replongent les sociétés dans un état de violence. La force l'emporte alors sur le droit. Cela fournit un nouveau prétexte, outre celui de la lutte contre le terrorisme, aux États-Unis et à leurs alliés de l'OTAN pour multiplier les interventions militaires.

Contre le retour de la violence d'État et scandale des inégalités, dans de nombreux pays du monde, les citoyens ont amplifié les protestations et les mobilisations. Les protestataires restent convaincus que le but de la globalisation libérale c'est la destruction du collectif, l'appropriation par le marché et le secteur privé des sphères publique et sociale. Et ils sont décidés à s'y opposer. Ils affirment que la société de l'argent et du profit, la société des égoïsmes doit être dépassée, et veulent bâtir une alternative à la marchandisation du monde. Ils ne cherchent pas à conquérir le pouvoir, mais à construire une nouvelle émancipation en multipliant les solidarités concrètes et en réclamant la gratuité de certains « biens communs » comme l'eau potable, l'électricité, les transports collectifs.

Les sociétés démocratiques peuvent-elles longtemps tolérer l'intolérable ? Il y a urgence à jeter des grains de sable dans les dévastateurs mouvements de capitaux. De trois façons : suppression des « paradis fiscaux » ; aug-

mentation de la fiscalité des revenus du capital ; et taxation des transactions financières (Taxe Tobin).

Même les « nouveaux maîtres du monde », rassemblés à Davos, ont récemment déclaré qu'« on réfléchisse sérieusement pour modifier, dans un sens plus démocratique, les normes et les procédures de fonctionnement de la globalisation ».

Car l'application des politiques néolibérales s'est traduite, par exemple, par une hausse spectaculaire des accidents de travail. Occulté par les grands médias, un rapport[15] publié par l'Organisation internationale du travail (OIT) a dénoncé que chaque année dans le monde 270 millions de salariés sont victimes d'accidents du travail et 160 millions contractent des maladies professionnelles. L'étude révélait que le nombre de travailleurs morts dans l'exercice de leur métier dépasse, par an, les deux millions… Chaque jour donc, le travail tue 5 000 personnes ! « Et ces chiffres, signale le rapport, sont au-dessous de la réalité[16]. »

En France, chaque année, selon la Caisse nationale d'assurance maladie (CNAM), 780 salariés sont également tués par leur travail (plus de 2 par jour !). Là aussi « les chiffres sont sous-estimés ». Et il y a environ 1,35 million d'accidents du travail[16], ce qui correspond à 3 700 victimes par jour, soit, pour une journée de huit heures, à 8 blessés par minute… Cette souffrance silencieuse, était appelée jadis : l'« impôt du sang[17] ».

Alors que les classes moyennes sont appauvries, la richesse continue de se concentrer au sommet : il y a 30 ans, un patron gagnait environ quarante fois le salaire moyen d'un travailleur, en 2002 il gagnait mille fois plus[18]…

On estime normal que, en France, 2 salariés perdent leur vie au travail chaque jour, et que 8 autres soient sacrifiés, par minute, au bien-être des entreprises. Mais pas que celles-ci, ni le capital, participent davantage aux pensions des personnels. Comment ne pas comprendre la colère des salariés ?

15 http ://www.ilo.org/public/french/bureau/inf/pr/2002/23.htm

16 *Les Échos*, 7 novembre 2002.

17 Lire : « Les accidents du travail. L'impôt du sang. 19 décembre 1906 » dans *La Guerre sociale. Un journal « contre »*, Les Nuits rouges, Paris, 1999.

18 *Libération*, 21 mai 2003.

Au sein même du modèle capitaliste, les alternatives réalistes ne manquent pas. Défendues et vérifiées par des économistes reconnus. Voici, par exemple, deux idées. Pourquoi la Banque centrale européenne (BCE) ne devient-elle pas une véritable banque centrale ? Elle pourrait prêter de l'argent (sur la base de conditions précises) aux États de l'eurozone, leur permettant ainsi de financer leurs dépenses. En l'état actuel des choses, on le sait, la BCE ne peut le faire. Ce qui contraint les États à se tourner vers les marchés au prix du versement d'intérêts exorbitants. Si cette simple mesure était adoptée, finie la crise de la dette souveraine.

Seconde idée : exiger immédiatement la Taxe sur les transactions financières (TTF). Une simple taxe de 0,1 % sur tous les échanges en Bourse et sur les marchés monétaires, permettrait à l'UE d'encaisser des recettes estimées entre 30 à 50 milliards d'euros. De quoi financer aisément les services publics, restaurer l'État providence et offrir enfin un futur radieux aux nouvelles générations.

Par ailleurs, on ne peut oublier que la crise principale est le changement climatique qui met en péril la planète et la survie de l'humanité. Là encore, les solutions existent et il est impératif que tous les puissants de ce monde adoptent au moins ces sept décisions capitales :

1) un programme international en faveur des énergies renouvelables, centré sur l'accès à l'énergie dans les pays du Sud ;

2) des engagements en faveur de l'accès à l'eau et de son assainissement en vue de réduire de moitié, d'ici à 2015, le nombre de personnes privées de cette ressource vitale qui est un bien commun de l'humanité ;

3) des mesures pour protéger les forêts, comme prévu par la convention sur la biodiversité adoptée à Rio en 1992 ;

4) des résolutions pour mettre en place un cadre juridique instituant la responsabilité écologique des entreprises et réaffirmant le principe de précaution comme préalable à toute activité commerciale ;

5) des initiatives pour subordonner les règles de l'Organisation mondiale du commerce (OMC) aux principes des Nations Unies sur la protection des écosystèmes et aux normes de l'Organisation internationale du travail (OIT) ;

6) des règlements pour exiger des pays développés qu'ils s'engagent à consacrer un minimum de 0,7 % de leur richesse à l'aide publique au développement ;

7) des recommandations, enfin, pour la suppression de la dette des pays pauvres.

On le voit, les solutions techniques existent pour construire un monde meilleur. Mais quid de la volonté politique ?

Internet, la crisi que construeix

Vicent Partal

Periodista, especialista en política internacional. Cofundador, el 1983, del setmanari *El temps*. Ha treballat al *Diari de Barcelona* i a Televisió Espanyola. Cofundador, l'any 1995, d'Infopista, primer directori web en llengua catalana que es va transformar en el diari electrònic català VilaWeb. Actualment és director de VilaWeb.

Dilluns 29 d'agost

Internet, sens dubte, és un gran vector dels canvis que s'estan produint al món. De fet, molt pocs canvis no tenen relació d'una manera o d'una altra amb el desplegament de la xarxa, que, si bé és més antiga, és a partir de 1991 quan Tim Berners-Lee crea el web que esdevé la força poderosa que coneixem.

Intentaré explicar-ho amb algunes històries.

Bin Laden, els secrets de la Casa Blanca i una piulada del Pakistan

El fotògraf de la Casa Blanca, Pete Souza, va fer una foto molt especial al principi de maig del 2011, a les quatre i sis minuts de la vesprada, hora local. És una fotografia de la sala de comandament en la qual es veu el president dels Estats Units, Barack Obama, acompanyat del seu equip de seguretat nacional. És un grup reduït de persones molt influents, entre les quals hi ha el vicepresident Biden i la secretària d'Estat Hillary Clinton. Els assistents a aquella reunió estan pendents de la captura i l'assassinat d'Ossama bin Laden i segueixen l'operació dels escamots a través de línies segures de transmissió. Aquell dia tots van dissimular. Obama, per exemple, se'n va anar a jugar a golf amb un amic. Es tractava de no donar cap pista sobre l'operació militar més important de la història dels Estats Units des de l'atac a les Torres Bessones.

Poc més d'una hora abans, Sohain Athar encara estava despert a Abottabad (Pakistan). Athar treballava a casa seua connectat al Twitter amb el nom @ReallyVirtual. De sobte, el va alarmar un fort soroll d'helicòpters. A Abottabad hi ha l'acadèmia de l'exèrcit del Pakistan i per això el soroll d'helicòpters no és estrany. Però de matinada? Sohain Athar va escriure: «Helicopter hovering above Abbottavad at 1 AM (is a rare event)». La una de la matinada al Pakistan són les tres de la vesprada a Washington.

L'operació per capturar bin Laden havia estat preparada fins al mínim detall, amb un control tan estricte que fins i tot s'havien eludit les regles de confiança i de cortesia més elementals amb un aliat oficial. Així, els helicòpters americans que transportaven els escamots no havien avisat el Govern pakistanès del que anaven a fer. No comptaven que la gent podia estar desperta i que té Twitter.

La raó principal del silenci americà era molt clara. Jimmy Carter havia perdut la presidència per culpa del fracàs en el rescat dels ostatges de Teheran, i no quedaven tan lluny els dramàtics esdeveniments de Mogadiscio que Ridley Scott immortalitzaria en la tremenda pel·lícula *Black Hawk abatut*. Obama volia discreció per si fallava. No va fallar. Però si ho hagués fet difícilment podria haver amagat l'error.

Perquè després de la primera piulada d'Athar en van venir moltes d'altres. Ell mateix en va escriure set en menys d'una hora. En la tercera, comentava que havia sentit una explosió i que es pensava que era (i ho era, realment) un helicòpter que s'havia estavellat; en la quarta enviava un mapa d'on ell pensava que s'havia produït l'explosió. La gent que estava llegint les piulades va començar a preguntar i a demanar coses. Algú va buscar amb el Google Maps les coordenades que Athar indicava i, per primera vegada, l'indret on bin Laden s'amagava es va fer públic. A la Casa Blanca ningú no sabia que el secret ja no ho era.

De fet, al Facebook es van començar a difondre tota mena d'especulacions, i un usuari amb el nom Special Service Group (SSG)-Pakistan Army, ep!, va ser el primer a dir que aquell indret era la casa de bin Laden, la casa on bin Laden havia viscut amagat durant anys. No hi havia res oficial, encara.

Als Estats Units, Michael van Poppel, productor d'una cadena per cable que transmet el senyal televisiu dels canals asiàtics, va fer també una piulada i va explicar que un helicòpter s'havia estavellat a Abbottabad. I van començar els rumors. A les 9.45 de la vesprada, el cap de premsa de la Casa Blanca, Dan Pfeiffer, va enviar un missatge de mòbil als principals periodistes del país on hi deia «vés a la feina» i va penjar aquesta piulada: «POTUS to address the nation tonight at 10.30 PM Eastern Time», o sigui: «el president dels Estats Units (POTUS, en el llenguatge de Washington) parlarà a quarts d'onze a la nació». En menys de cinc minuts, Munzir Naqvi,

un periodista d'origen pakistanès del web TRCBNews, l'encertava de ple amb la seva piulada: «estic segur que la notícia de l'helicòpter estavellat a Abbottabad i la roda de premsa d'Obama tenen alguna connexió».

Tot això passava a la vista de tothom, pel Twitter. I al Twitter van continuar passant coses. A les 10.25, Keith Urbahn, cap de gabinet de Donald Rumsfeld, publicava una piulada explosiva: «Em diu una persona en què puc confiar que han mort bin Laden. Collons!». Un hora i deu minuts després Obama anunciava al món la mort de l'home que havia canviat el planeta amb l'atac de l'11 de setembre del 2001.

Totes les televisions, totes, van connectar en directe per oferir la declaració d'Obama. I ho van fer, entre altres coses, perquè tot el país ja sabia què havia passat. La piulada d'Urbahn havia fet que als Estats Units, en menys d'un quart d'hora, es passés d'enviar tres mil piulades per segon a enviar-se'n prop de quatre mil. La gran majoria parlaven de bin Laden. Cada segon quatre mil persones enviaven un escrit. Quan va passar un quart d'hora després de la piulada d'Urbahn, l'ABC, la NBC i la CBS donaven la notícia de la mort de bin Laden, fet que va fer pujar la xifra de piulades per segon a prop de sis mil. En el minut següent, més de tres-centes mil adreces de Tweeter van escriure un missatge on apareixia la paraula «bin Laden». Una autèntica cascada d'informació que va recórrer el país i el món com un terratrèmol. No és gens estrany que l'interès fos sensiblement més baix quan va parlar Obama. El president, amb la màxima solemnitat, donava a conèixer una notícia que ja sabia tothom. S'havien preparat molt aquella compareixença, i finalment va resultar que no valia pràcticament res...

Obama va tenir sort que l'operació hagués anant bé per als seus interessos perquè si hagués fallat no l'hauria pogut amagar. A les 8.55 va arribar el primer i únic comentari sobre els fets de l'expresident George W. Bush i, significativament, tampoc no va ser una nota oficial, ni un comunicat, sinó un apunt a la seua pàgina del Facebook.

No hi ha gaires històries que exemplifiquin tan bé el canvi de paradigma que estem vivint. Internet augmenta el nombre de connexions i això comporta un escenari social diferent més plural, més transparent, amb més mobilitat i, per tant, amb més possibilitats de canvi.

L'activisme social a la xarxa

Això no és nou. Des de l'inici d'Internet l'activisme social ha pres la xarxa. Els zapatistes van aturar a mitjan dels anys noranta una de les ofensives més grans de l'exèrcit mexicà a la selva Lacandona, només penjant fotografies de les atrocitats comeses pels soldats en una pàgina web rudimentària. Quan el juliol del 2001 es va reunir el G8 a Gènova, Indimedya va retransmetre en directe, enmig de la manifestació, els fets que van acabar amb la mort de Carlo Giulani. La CNN en parlava, però des de fora. Als Estats Units, en els anys més durs de Bush, MoveOn.org va organitzar els sectors més crítics de la societat americana que acabarien sent protagonistes de la històrica campanya que portaria Barack Obama a la presidència. Recentment, una fotografia de mòbil de l'assassinat de Neda Soltani posaria en una situació difícil el Govern iranià, o Wikileaks provocaria una crisi diplomàtica sense precedents.

Internet, en molts pocs anys s'ha convertit en una màquina imprescindible per a la política. Obama ho va entendre més que ningú i va convertir la seua campanya en un èxit comparable a l'ús que John F. Kennedy va fer de la televisió el 1959.

I tot això s'ha accelerat encara més aquest any. Tots els grans temes que hem viscut en la primera meitat d'aquest 2011 han tingut relació en un moment o altre amb Internet, i molt particularment amb les xarxes socials. Islàndia ha escrit una constitució admirable via Facebook. La peculiar odissea sexual de Dominique Strauss-Kahn té un dels seus punts més foscos i sospitosos en la piulada que un conegut agitador de la dreta francesa, Jonathan Pinet, va posar en circulació quan ningú no sabia el que havia passat. Chaves ha informat del seu càncer per Twitter. Els joves que van atacar botigues i van incendiar carrers a Londres es comunicaven a través de la missatgeria de les Blackberry, i moviments com el 15-M feien un ús extensiu de la xarxa. Les primeres informacions de l'accident de Fukushima arribaven per Internet i, evidentment, la revolta àrab es narrava a Internet i s'organitzava a Internet.

Tant és així que el Govern egipci, en una decisió inusitada, va desconnectar el seu país de la xarxa el 27 de gener. Aquella nit, entre un quart i tres quarts menys cinc d'onze, un exèrcit de tècnics va aïllar Egipte i va tancar totes les connexions d'Internet. Ningú no havia imaginat que allò es podia

fer. Però el dos de febrer el Govern egipci va haver de reconnectar la xarxa. Simplement el país es desfeia i queia a trossos. No podia aguantar sense Internet. Les empreses estaven desesperades, molts serveis no funcionaven i el mateix Govern no sabia connectar-se ja sense correus electrònics ni missatgeria instantània. Mubarak va plegar l'11 de febrer i sis milions d'egipcis van escriure aquell dia el seu nom en els comptes de Twitter. N'hi va haver prou amb una societat jove (cal?) amb una connexió important a Internet i d'Al-Jazeera, per tombar un dels règims àrabs més sòlids.

La revolució havia començat el 25 de gener; tres dies després el Govern havia blocat Internet; cinc dies després s'havia vist obligat a tornar-la a obrir; i nou dies després el règim s'ensorrava. Una velocitat atordidora.

El passat no torna. Però hi ha futur

El ritme del desenvolupament tecnològic és espectacular. Ho sabem tots. La nostra història personal n'és el testimoni. Jo vaig néixer en una casa sense televisió ni telèfon. He vist arribar-hi el telèfon, una màquina pesada que ens feia córrer a tots, emocionats, quan sonava. I la televisió. Una televisió de cadena única. La velocitat dels canvis, de fet és esperitada des de la meitat dels anys setanta. Tant, que en pocs anys hem pogut fins i tot veure com neixen i morien tecnologies, sense temps de pair-les.

La música ha estat una de les indústries que més aviat ha fet la transició del model tradicional al nou model digital, i per això val la pena aturar-s'hi per entendre què ha passat.

Hi ha dades difícils d'obviar. Els discos de vinil existeixen des del 1877, quan Thomas Edison va inventar el fonògraf. Des d'aleshores i al llarg de dècades es van anar perfeccionant fins a arribar a dominar per complet el mercat de la música. «Vendre discos» era sinònim d'èxit i la qualitat de les gravacions es van anar perfeccionant amb el pas dels anys fins a esdevenir gairebé immillorable, amb l'estèreo i l'alta fidelitat.

Qualsevol afeccionat a la música sap que la gravació d'un disc de vinil, malgrat els solcs i la delicada reproducció, supera en qualitat els CD d'àudio i els MP3. Però això no hi ha hagut un canvi radical. El 1985 va aparèixer el CD i en menys de cinc anys havia escombrat del mercat els venerables discos de vinil. Vint anys després de la seua aparició, però, els

MP3, descàrregues basades en la xarxa, ja havien arraconat els CD. En trenta anys hem vist morir una tecnologia centenària (encara que continua sent de culte en alguns sectors socials), hem vist néixer i començar el declivi sever d'una segona tecnologia, i irrompre una tercera amb força.

No és només la tècnica, però. Perquè a la tècnica la segueix sempre un canvi social. I si el pas del disc de vinil al CD tan sols va canviar el format, el pas del CD a l'MP3 va destrossar una de les indústries culturals més importants del món.

L'MP3, al cap i a la fi només és un estàndard tecnològic, insuls. Va aparèixer el 1993, però només un grup petit de tècnics de so van fer-n'hi cas en el primer moment. Es tractava d'un algoritme de comprensió dissenyat de forma específica per contenir una millor fidelitat del so original en un arxiu informàtic més petit que els habituals. Exactament, una onzena part més petit. Amb això es volia aconseguir que els CD, en comptes de tenir deu o dotze cançons en poguessin tenir un centenar. El 7 de juliol de 1994 una empresa alemanya feia sortir al mercat el primer codificador d'MP3, i a partir d'aleshores la història de la música canviaria per sempre.

Tres anys després va aparèixer un programari, el famós Winamp, que permetia escoltar una cançó en MP3 sense cap més reproductor. Posaves un MP3 a l'ordinador i simplement sonava. La nova tecnologia feia dues coses que van fer explotar el sector. Primer reproduïa la música de forma correcta amb poc pes, per la qual cosa hom es podia instal·lar una biblioteca musical sencera en el disc dur d'un ordinador. La segona va ser una sorpresa: com que els MP3 pesaven tan poc podien circular sense problemes per Internet. I així va néixer Napster el 1999, i milions i milions de persones van començar a fer circular amunt i avall músiques i cançons de tot tipus.

El que va passar després és ben conegut. La indústria de la música va perseguir Napster fins que va aconseguir tancar el servei. Però el costum de passar música per la xarxa no només no ha desaparegut sinó que cada dia és més gran. I el paper de les cases de discos i els promotors és cada dia menor.

La polèmica sobre com Internet ha destruït el mercat de la música no té en compte que el que ha destruït és només un model de mercat per a la música, i que n'ha construït un de nou. Avui en dia milers i milers de

músics i grups regalen les seues cançons a la xarxa per promocionar-se i guanyen els diners en els concerts, que han tornat a ser el centre de la vida d'un músic. Alguns artistes com Miquel Gil fins i tot ja aprofiten la xarxa per vendre uns productes que van més enllà del disc, fins i tot abans de gravar-lo, i recorren al *crowdsourcing*, un format de micromecenatge en què la comunitat de seguidors del músic aporta els diners perquè ell puga treballar.

D'aquesta manera, la música canvia de nou el seu centre. El 1900 eren els editors de partitures els qui dominaven el mercat musical. El 1960 van ser les cases de discos. I el 2010 són els músics i el públic mateix qui decideixen qui triomfa i qui no. De nou, com sempre, Internet aporta més connexions.

Evidentment el resultat és molt dur per als qui manaven abans. Les cases de discos han passat de vendre, el 1999, productes per valor de trenta vuit milions de dòlars a vendre, el 2010, productes per catorze mil milions de dòlars. Que encara és molt, però només és una tercera part del que venien onze anys abans.

La música és, doncs, un bon exemple de les crisis d'Internet. Destrueix severament, però crea un nou entorn. Un nou entorn amb moltes més connexions que l'anterior i, per tant, més ric, més plural i menys controlable.

La crisi dels mitjans

Aquest exemple de la crisi de la música val per parlar de la crisi dels mitjans o de la política? És clar que sí.

El que ensenya la música és que els intermediaris perden pes quan es passa de la indústria analògica a la digital. I els intermediaris en el món de la informació som, bàsicament, els periodistes i els mitjans.

L'actual crisi dels mitjans no és un estat temporal. El que està passant és que la tecnologia torna obsolet el model del passat i reclama noves fórmules. O la mort.

Que els mitjans estan en crisi és una obvietat tan gran que no cal perdre temps explicant-ho. Tots i a tot arreu. Són molts pocs els casos de mitjans

que avui seguen tan forts i robustos com fa deu anys. La immensa majoria, si no tots, estan amenaçats per una pèrdua imparable de lectors i per una caiguda enorme de la publicitat.

Com en la música, això ha passat en part perquè ha emergit una tecnologia, el web en aquest cas, que ha fet que els sistemes de comunicació esdevinguessin antics. I com en el cas de la música, la tecnologia el que ha fet és resituar allò que abans semblava immutable.

Els mitjans han hagut d'acceptar novetats poc digeribles. La primera, una dieta mediàtica completament nova, marcada pel cicle de 24 hores de notícies permanents. Aquesta dieta ha arraconat les estrelles dels mitjans a una parcel·la reduïda del dia a dia. Així, el diari en paper només es llegeix, i a vegades ni així, a primera hora del matí. La ràdio ara s'escolta en el cotxe, i la televisió ja no és «la pantalla» amenaçada permanentment per tot de pantalles que cada dia porten més i més vídeos –ordinadors, iPads, telèfons...

Els mitjans han hagut d'acceptar també que els lectors ja no són subjectes passius que escolten i llegeixen allò que se'ls dóna. A partir del web, i a partir sobretot de l'anomenada Internet 2.0, els lectors han envaït el territori dels periodistes i s'han sumat al procés informatiu. A través del Twitter i del Facebook, o des dels blocs, cada dia rebem moltes informacions anodines i substancials, i cada vegada arraconen més els productes professionals que maldem per demostrar que no som el mateix. No sempre amb fortuna.

Hi ha coses que ningú no discuteix que ara són millors. El fet que siga impossible la censura, per exemple. El 1989 jo treballava en una cadena de televisió i seguia a Pequín els fets de Tianmen. Quan el Govern xinès ens va tallar el satèl·lit, el nostre treball simplement es va tornar inútil. Avui, i ho vegem cada dia a les notícies, un simple vídeo gravat amb un telèfon mòbil pot obrir un noticiari i explicar al món el que està passant en el racó més remot.

Segurament estem en la pitjor època per als mitjans de comunicació i la millor per al periodisme. Especialment perquè tot això acaba de començar i tot just veiem com van de ràpides les coses. Els mitjans, com les cases de discos, veuran disminuir més i més el seu pes, i els periodistes, com els cantants, veuran créixer noves formes de relació directa amb els seus lectors. Sembla difícil que puga passar alguna cosa molt diferent. Especialment perquè la revolució tecnològica porta una acceleració enorme.

Mirem-ho en perspectiva. El 1984 (l'any de la profecia d'Orwell) Apple treu al mercat el primer ordinador personal com a tal. Un any després Microsoft creava el Windows i popularitzava la interfície de les finestres. El 1990 arribaven els primers telèfons mòbils comercials. Eren «portables» més que portàtils, però representaven un canvi radical en els hàbits de vida de la gent. El 1991 Tim Berners-Lee creava el web, que canviaria completament la vida de la gent en només una dècada. El 1995 el web era ja d'accés públic a la majoria dels països occidentals. El 1998 apareixia Google i l'any 2000 la WI-FI, dues peces indispensables de la nostra forma de viure avui. El 2001 era l'any de l'iPod i les coses s'acceleraven. El 2004 apareixia el Facebook, el 2005 el YouTube i el 2006, el Twitter. El 2007, tot just fa quatre anys, naixia l'iPhone que va revolucionar per complet la manera de viure i treballar de la gent. Internet començava a passar dels ordinadors als mòbils, convertits en una mena de concentrador permanent i constant de les persones, la interfície bàsica amb la qual es poden informar i compartir informació.

I després encara vindrien les tauletes com l'iPad i les televisions que eliminaran per sempre el concepte de canal i telèfons flexibles, segurament gràcies al grafè, que prendran la forma d'una revista de paper i acabaran de rematar els vells diaris.

Tot plegat, hi ha alternatives? Sí. Igual que ha passat amb el món de la música hi ha grups de periodistes d'arreu del món que en comptes de rendir-se treballen per saber com serà aquest futur immediat i què poden fer per construir-ne un de millor en aquesta crisi concreta.

Hi ha gent que fa projectes interessants arreu del món. Nosaltres a VilaWeb tenim el projecte +VilaWeb, que mira de situar la comunitat de lectors en el centre del procés de creació del diari; els diaris *Texas Tribune* o el *Voice of San Diego* plantegen noves formes de propietat dels mitjans; a ProPublica, financen el periodisme d'investigació amb mètodes de micromecenatge; i el projecte més car de tots el du a terme *Il Foglio* a Itàlia, que busca nous formats de premsa en paper, o els de *Rue89* a França, que fan el mateix amb els diaris digitals. Pel que fa a la televisió, Current Tv mira de crear nous formats.

És massa d'hora per saber si tot això podrà salvar el periodisme. Nosaltres hem d'acceptar que és possible que siguem prescindibles. I acceptant això

hem d'aprendre que necessitem nous mitjans més petits i flexibles, més sostenibles, més dependents de la comunitat de lectors, més especialitzats, més imaginatius, més dialogants i més propers.

Si som capaços de respondre al repte millorant el que tenim ara, aleshores, com en tantes altres coses, la crisi d'Internet haurà estat per als mitjans també una oportunitat, una crisi que ajuda a construir.

Otra política, otra economía

Daniel Innerarity

Doctor en filosofia. Excatedràtic de filosofia a la Universitat de Saragossa i professor invitat de la Universitat de la Sorbona (París 1). Actualment és investigador d'Ikerbasque a la Universitat del País Basc i director de l'Institut de Governança Democràtica de Sant Sebastià.

Dimarts 30 d'agost

La política es una actividad inexacta porque se refiere al gobierno de una totalidad social. No pocas decisiones políticas se adoptan frente al criterio de quienes disfrutan de una exactitud sectorial o en sus modelos teóricos pero sus cálculos son socialmente inexactos. Las decisiones que tienen que ver, por ejemplo, con los riesgos ecológicos o financieros, requieren una visión de conjunto que solo puede obtenerse, en el mejor de los casos, desde una perspectiva política. Por supuesto que en los procesos de deliberación no deben faltar ni el juicio de los expertos ni la atención a los intereses particulares, pero la decisión no puede ser mas que política, pues la política es lo que hacemos cuando hemos acabado de calcular y sigue sin estar claro qué hay que hacer.

Uno de los fallos que explica la actual crisis económica es la debilidad del sistema político para establecer una regulación de los riesgos potenciales ligados a la innovación financiera. No ha habido un contrapeso político frente a un sistema financiero confiado en su propia exactitud. El hecho mismo de presentar los asuntos financieros como algo excesivamente técnico y complejo ha facilitado una transferencia de autoridad hacia los supuestos expertos y ha devaluado la de los gobernantes. Esto ha despolitizado tales asuntos y ha sustraído decisiones relevantes del debate público. Dicha despolitización de las finanzas globales ha tenido importantes consecuencias en el tipo de prioridades planteadas por los agentes políticos, incluida la promoción de la eficiencia sobre la igualdad social, la justicia o la responsabilidad democrática.

Los estados han querido imaginar que un sistema abierto a la innovación como la economía de mercado, podía desarrollarse sin riesgo de crisis sistémica, algo que está en el corazón de tal sistema aunque solo sea por la posibilidad de errores individuales y colectivos que le es intrínseca. La crisis nos recuerda la persistencia de esos riesgos y los límites de la cultura financiera de estos últimos treinta años; es como si la economía no tuviera los medios para tomar conciencia de estos límites más que a través de la

crisis. Pero estos riesgos solo se pueden anticipar (y de manera bastante limitada), aceptando que la economía es una ciencia humana, demasiado humana.

¿A qué puede deberse este fracaso colectivo? Pienso que nuestra dificultad a la hora de pensar las realidades económicas depende fundamentalmente de la debilidad de nuestros instrumentos (cognoscitivos y prudenciales) de anticipación. Estamos asistiendo al fracaso de esa ilusión de exactitud que ha presidido la matematización económica y la desatención a los factores antropológicos, sociales y políticos de la economía.

1. La ilusión de la exactitud

La primera exigencia de cuyo incumplimiento ha resultado la crisis actual es el conocimiento, la medición y la anticipación de los riesgos colectivos. En el caso concreto de la reciente crisis financiera, la irresponsabilidad ha comenzado por la imprevisión. Han funcionado muy mal los sistemas de advertencia y prevención de riesgos. Las autoridades correspondientes han percibido mal la gravedad de la crisis. Esta falta de anticipación revela no tanto un problema moral o político cuanto una grave deficiencia cognoscitiva, pues es difícil entender por qué no se sacan las conclusiones lógicas de una historia saturada de burbujas especulativas de consecuencias desastrosas. Tenemos muy reciente la crisis de la «nueva economía» y no hemos aprendido la lección de que entonces se nos anunciaba una nueva era económica muy prometedora. Cuando domina la euforia financiera, la hipótesis de una crisis parece lejana, y por tanto incapaz de provocar las reacciones que aconsejaría la prudencia. Contrariamente a la opinión común, es un error corriente de la actividad bancaria aferrar-se a los escenarios demasiado optimistas. La enorme rentabilidad de determinados productos ha llevado a subestimar e incluso ignorar sus riesgos.

La primera explicación antropológica de esta inadvertencia es que los profetas de las malas noticias no son nunca bienvenidos. Pero hay también una explicación ideológica y es que los defensores de la teoría de la eficiencia financiera llevan mucho tiempo diciendo que el mercado no se equivoca nunca y celebrando «la sabiduría de las masas» (Surowiecki, 2005), con una confianza casi mágica en la autorregulación de los operadores, en la disciplina de los mercados. Y eso desincentiva la creación de instrumentos de regulación.

No sé si es una falta de memoria financiera, como ha dicho alguno, o una ceguera ante el desastre. En cualquier caso, está claro que prevenimos muy mal los desarrollos catastróficos, y eso que no andamos faltos de cálculos matemáticos sofisticados. No disponíamos de una cartografía precisa de los riesgos que permitiera anticipar su encadenamiento irracional. Una parte de los riesgos había sido dispersada en el mercado, de manera que las instituciones financieras apenas podían medirlos y estimar su impacto futuro. Cuando el horizonte temporal se estrecha y solo se tiene en cuenta el interés más inmediato, es muy difícil evitar que las cosas evolucionen catastróficamente. Los bancos de inversiones trabajaban sobre hipótesis y escenarios estadísticos para «embalar» sus productos complejos y evaluar su seguridad. Pero esas estadísticas se apoyaban en series históricas cortas, rechazando los casos límite y los efectos acumulativos de una fuerte bajada de los precios inmobiliarios en una región determinada. Tanto desde el punto de vista informativo como de control, los mecanismos de autorregulación se han revelado insuficientes. Lo que todo esto pone de manifiesto es que no sabemos todavía detectar, gestionar y comunicar los riesgos globales.

Una pregunta se plantea de manera inquietante. ¿Cómo es posible que la mejora de los modelos de análisis de riesgo no haya servido para anticipar un resultado catastrófico? Uno podría pensar que la causa de nuestra falta de anticipación a la crisis se debe a que no habíamos calculado correctamente los riesgos futuros. Pero, ¿y si fuera exactamente al revés, es decir, que una de las causas de la crisis sea la ilusión de la exactitud, la creencia de que los cálculos matemáticos no tienen límites a la hora de establecer los riesgos futuros? Si esto fuera así, entonces podríamos concluir que la crisis no se ha precipitado tanto por el afán ilimitado de ganancias como por no haber reconocido a tiempo los límites intrínsecos de los métodos matemáticos, especialmente inexactos a la hora de medir los riesgos de determinados productos financieros. La crisis económica ha salido de unos cálculos y mediciones que presumían de una exactitud que no están en condiciones de proporcionar (Charolles, 2008; Beauvallet, 2009).

El avance de los modelos matemáticos no tendría que seducirnos con el espejismo de que con ellos se suprime cualquier incertidumbre. De hecho, cada vez hay más voces que advierten de los límites inherentes a cualquier modelización o cuestionan la fiabilidad supuestamente absoluta de los sistemas de medición o la exactitud de las previsiones. En torno a esta cuestión giran los actuales debates en los que se cuestionan determinados

principios contables, la exactitud de las estadísticas y las modelizaciones o los modelos habituales para la medición del progreso, excesivamente dependientes de una magnitud tan simplificadora como el PIB. Las matemáticas son siempre un instrumento de simplificación cuya naturaleza no deberíamos olvidar. Los números remiten siempre a unas valoraciones y cambian con ellas. Medir exige elecciones cuya significación política no es secundaria. Esta inexactitud vale aún más para el mercado financiero, que se apoya en las probabilidades y en la previsión del futuro. En este caso puede afirmarse con razón que los modelos con los que calculamos los riesgos son, a su vez, arriesgados. Janet Tavakoli, en su libro sobre los productos de crédito derivados, hablaba a este respecto de las «limitaciones de los intentos de aplicar modelos matemáticos para determinar el no-saber que no se sabe» (Tavakoli, 2001).

Nos hace falta una verdadera revolución epistemológica para abandonar la ilusión de que podemos vivir en un mundo calculable que resultaría de aplicar ilimitadamente a las realidades sociales el modelo científico que hemos heredado de las ciencias de la naturaleza. Este modelo debe su exactitud a que mide realidades objetivas, exteriores a los sujetos, pero es muy limitado a la hora de calcular comportamientos humanos como el del sistema financiero, que no es algo exterior a la sociedad que pudiera ser controlado por el saber y la tecnología, sino una realidad social que resulta de la suma de nuestras acciones. Los cálculos de probabilidad son muy problemáticos cuando conciernen a comportamientos humanos, como es el caso de los mercados financieros, en los que se reflejan opiniones, expectativas y miedos humanos que no pueden ser tratados como magnitudes objetivas. Por eso la ciencia económica ha de ser considerada como ciencia humana, una ciencia en la que no hay separación entre el sujeto y el objeto de la investigación, por lo que no es una ciencia exacta.

Hemos analizado los riesgos menospreciando que en ellos lo decisivo es la significación, el sentido. El *credit rating* no es un proceso técnico, según suele ser entendido. Se trata, por el contrario, de una actividad extremadamente indeterminada, cualitativa y de juicio. El *rating* es sobre todo y principalmente una interpretación del mundo y la producción rutinaria de juicios basados en esa interpretación (Sinclair, 2005). Es un error manejar este tipo de mediciones como si se tratara de una realidad física, desconociendo que la subjetividad se infiltra en todas las relaciones sociales de los agentes. Esta perspectiva epistemológica es

extremadamente importante. La modelización de los riesgos no es una modelización cualquiera. No estamos ante el típico caso de las matemáticas aplicadas con sus métodos de discretización de elementos finitos. Son las interpretaciones, los sentidos, lo que transforma su cantidad.

La mayor parte de los riesgos tienen un componente interpretativo que se apoya en una interpretación de la economía. Confiar en la estimación que de ellos hace la opinión general (como se hace cuando se los introduce en el mercado) es una falta lógica, ya que la mayor parte de los que intervienen en el mercado se basan en la matematización hecha por las agencias de *rating* y, por tanto, no aportan nada a las insuficiencias de la comprensión de cada uno. Dicho de otra manera: en la economía liberal de mercado no hay racionalidad en materia de riesgos más que para situaciones perfectamente calibradas y estadísticamente determinadas. La crisis ha puesto de manifiesto el error de extrapolar ciertas creencias del libre cambio a bienes abstractos que incluyen una interpretación del futuro. El mercado no juega bien el papel de sujeto interpretante en los casos que son dudosos.

En materia de finanzas, los límites de la modelización probabilista son cada vez más evidentes. Matematizando los riesgos financieros se pretende modelizar todas las interpretaciones posibles de una situación. Pero mientras haya tantos observadores que hagan lecturas imprevistas de los fenómenos económicos, los riesgos no se podrán cuantificar. En un mundo de tanta densidad como el nuestro, la idea de causalidad ha perdido progresivamente su capacidad de resolver problemas. La creciente relevancia de las «incertidumbres ambiguas» (Bonss, 1995) marca la transición de las construcciones lineales a las construcciones complejas del riesgo. Debido a que los productos derivados, por ejemplo, están basados en otros instrumentos financieros y a menudo combinan varios riesgos adicionales, el potencial de pérdidas no puede ser medido completamente. Es imposible relacionar entre sí todos los elementos relevantes del riesgo, lo que hace extremadamente difícil asesorar en relación a los riesgos de las operaciones. Además, las consideraciones acerca del riesgo sistémico en el sistema financiero global ponen de manifiesto que la dinámica de la innovación en las finanzas globales configura una cadena de riesgo que potencia el riesgo general a través de influencias desconocidas y efectos combinatorios.

Los cálculos matemáticos, pese a las precauciones metodológicas, tienen una tendencia que podríamos llamar innata a disimular las ignorancias. No estamos en condiciones de cuantificar verdaderamente los riesgos vinculados al mercado, a la liquidez, menos aún aquellos que serían debidos a un error humano o a una modificación reglamentaria. La matematización solo es exacta para procesos en los que la interpretación juega un escaso papel, lo que no es el caso del mercado financiero. Por eso mismo, las calificaciones que hacen las agencias de *rating* encapsulan el riesgo, omiten su naturaleza interpretativa. Y esta es la razón por la cual hacer que las agencias sean más independientes no cambiaría nada mientras no modificáramos nuestra concepción de la verdadera naturaleza de los riesgos financieros.

La ilusión de que era posible medir exactamente los riesgos ha alimentado otro sueño: que estábamos en condiciones de minimizarlos. La idea de un «riesgo sin riesgo» es la ideología que sostiene a la matemática financiera que está en el origen de la crisis actual. La crisis financiera es en buena medida consecuencia de una serie de instrumentos financieros que se desarrollaron para proporcionar nuevas formas de seguridad, instrumentos de los que se afirmaba que se apoyaban en cálculos de riesgo seguros. Lo que ahora se ha puesto de manifiesto es que estos cálculos y pronósticos no son solamente inexactos sino, en ocasiones, también peligrosos (Beck, 2007, 43).

Nunca hasta ahora han sido las sociedades tan dependientes de los métodos para calcular el riesgo y nunca ha sido tan evidente la fragilidad de esos cálculos. La sofisticación de los modelos matemáticos coincide con la evidencia de que la complejidad de los sistemas sociales no puede ser reducida completamente por ningún modelo. Es una ilusión pensar que el riesgo, también el riesgo financiero, puede disiparse completamente. Aunque los bancos no son casinos, como suelen decir ciertos demagogos, tienen en común con ellos que el azar no les es nunca completamente ajeno. Las transacciones del sistema financiero global se basan en pronósticos extremadamente inseguros; el mercado conoce volatilidades cuya dimensión no puede ser ni prevista ni eliminada.

En la crisis actual se ha puesto de manifiesto una propiedad básica de las sociedades contemporáneas: en ellas se generan riesgos específicos (crecientemente globales) que de vez en cuando se traducen en crisis

colectivas. A diferencia de los terremotos u otras catástrofes naturales, estas crisis no irrumpen desde fuera de las sociedades, sino que resultan más bien del fracaso de tecnologías e instituciones sociales. Una de las reflexiones que sin duda van a ocuparnos en los próximos años es cómo hacemos frente a los desafíos que todo esto nos plantea. Nos hace falta un análisis más profundo del concepto de riesgo y de los procedimientos para gestionarlos colectivamente de acuerdo con procedimientos democráticos y conforme al saber disponible.

Un requisito fundamental para la gestión adecuada de los riesgos es haber comprendido que el riesgo no es un elemento objetivo sino que depende de una lectura de la situación que hace quien trata de prevenir de él o de tomar la mejor decisión posible. Las valoraciones del riesgo colectivo son fundamentalmente políticas. Es imposible juzgar objetivamente las ventajas y desventajas de una determinada tecnología puesto que tales valoraciones dependen de valores políticos. Esto se debe a que las valoraciones del riesgo están en función del futuro que se desea o se teme, lo que es una cuestión eminentemente política (Douglas / Wildavsky, 1982, 10).

¿Cómo evaluamos los riesgos cuando su existencia misma es incierta? ¿Qué decisiones hay que tomar en presencia de un riesgo débil o no cuantificable, pero cuyas consecuencias serían muy graves? Lo que debe primar es nuestra apreciación colectiva del riesgo tolerable. Los riesgos han de medirse y gestionarse con criterios sociales y políticos. Tanto en materia de cobertura de los riesgos financieros, como tratándose de riesgos sanitarios o ecológicos, solo el debate público y su traducción en reglas admitidas por todos pueden proporcionar un marco de referencia. Ni siquiera el matemático puede ahorrarnos ese debate.

2. Otra ciencia económica

La crisis económica ha afectado también a los instrumentos que deberían describirla, al marco intelectual y conceptual que sostiene nuestra comprensión de las realidades económicas. La pérdida de confianza en los mecanismos financieros ha abierto la era de la desconfianza más general hacia la ciencia económica dominante, de la que se sospecha estar maniatada por una concepción demasiado estrecha de lo humano, fundada únicamente en la maximización de beneficios y de acuerdo con un modelo mecanicista simple, muy poco sensible a las dimensiones sistémicas y

sociales de la realidad económica. ¿No será que la crisis, que expresa una fatal desvinculación entre lo económico y lo social, ha sido precedida por una ciencia económica que se había desentendido sistemáticamente de esa interacción? Nadie puede cuestionar el derecho de cualquier científico a elaborar modelos y teorías abstractas, pero cuando se trata de recomendar decisiones colectivas las disquisiciones teóricas se enfrentan a una legitimidad pública en el orden de sus efectos sociales.

Muchos analistas han señalado que la reciente crisis financiera tiene su origen en la evolución de la ciencia económica desde 1970. Las causas que se citan habitualmente para explicar la crisis actual son todas ellas ciertas, pero no deberíamos dejar de mencionar causas epistemológicas o científicas. Las teorías no son siempre inofensivas; algunas veces lo que se piensa tiene consecuencias sobre lo que ocurre. Ha habido, por supuesto, codicia ilimitada, efectos de contagio y fracaso de la regulación, pero todo esto no habría sido posible en última instancia si no hubiera estado preparado por un determinado pensamiento económico. La economía ha construido en estos últimos años una representación muy abstracta del mercado como mecanismo casi perfecto de autorregulación. Se han establecido como verdades incontestables la racionalidad de los agentes, la eficiencia de los mercados y un enfoque de los asuntos económicos completamente abstraído del entorno social.

La crisis nos plantea a todos diversos ejercicios de responsabilidad. A los economistas concretamente les ofrece la posibilidad de dirigir una mirada sin complacencia sobre su profesión, teniendo en cuenta que algunas de sus principales perplejidades se deben a la inercia de una construcción epistemológica que estructura poderosamente su práctica, especialmente cuando ha sucumbido a la tentación de obtener un estatuto científico que le garantizara especialización y exactitud.

Podríamos sintetizar esta situación, desde un punto de vista epistemológico, afirmando que la pretensión de la ciencia económica de constituirse como un saber exacto e hiperespecializado se ha traducido en una pérdida de la capacidad que es necesaria para comprender la complejidad social de las realidades económicas. La economía ha perdido, junto con su carácter de ciencia social, moral y política, su capacidad crítica. La matematización de la economía confiere una precisión falaz a un campo que está invadido por premisas discutibles, modelos demasiados simplificados y tomas de partido ideológicas.

La infancia de la economía como disciplina está marcada por la ambición de parecerse lo más posible a una ciencia. En la época en la que se constituye el saber económico como tal –finales del XVIII y principios del XIX– la ciencia dominante era la física. Parecerse a la física, ser algo así como la física de las realidades económicas, suponía entender que la objetividad en las predicciones económicas exigía despojarse de toda dimensión subjetiva, de esos aspectos antropológicos y sociales que le impedían realizar juicios exactos. La historia de la economía como ciencia objetiva es la construcción de un edificio del que son excluidos todos los elementos que podrían cuestionar su estatuto de ciencia exacta. La economía política se convirtió en análisis matemático primero y terminó siendo matemática económica, econometría, una pura técnica de análisis de datos que se podría aplicar a cualquier cosa y a cualquier sociedad. Mientras que hasta los años 70 la economía financiera pertenecía al campo de la teoría económica, ahora está fundamentalmente en manos de estadísticos; la disciplina se ha automatizado hasta el punto de casi no tener relaciones con la macroeconomía financiera tradicional. En cierto sentido la crisis actual es la crisis de la división del trabajo entre los economistas.

Seducida por el objetivo de la exactitud, la economía parece haber olvidado su carácter de construcción social. Los mercados no son curvas de oferta que se encuentran en el papel con curvas de demanda, sino construcciones sociales e históricas, instituciones humanas, redes sociales y lugares de poder. Los precios son estados de opinión, disposiciones psicológicas, convenciones sociales. Los valores económicos no tienen la consistencia intrínsecamente objetiva que le ha querido atribuir la teoría económica, como se pone de manifiesto en la caída que experimentan cuando baja la confianza social. Incluso los modelos con los que tratamos de entender los comportamientos económicos son construcciones sociales. El observador o el teórico ejercen un efecto poderoso sobre la realidad que estudia. La economía no puede presumir de exactitud si no es capaz de medir el impacto de sus propias teorías en el objeto estudiado. Nadie ha modelizado, por ejemplo, la manera en que los mismos modelos pueden ser utilizados para dar una falsa sensación de seguridad al sector financiero.

Al olvidar su dimensión social, la abstracción económica se convierte en una verdadera distracción. El afán de exactitud da lugar a una enorme inexactitud social. Esta es la razón que explica el hecho de que la ciencia económica así ejercida formalice mal los aspectos sociales y políticos

de una economía de mercado. La eficacia de la división del trabajo en la investigación económica se traduce en pérdida de inteligibilidad de las interdependencias que actúan en todo proceso económico, que es, no deberíamos olvidarlo, un acontecimiento social. Aquí encontramos una primera contradicción que merece ser examinada críticamente. La representación que la economía tiene de sí misma la imagina como una ciencia dura y especializada, lo cual no es compatible con el mantenimiento de su vieja pretensión de tener un discurso general sobre el orden social, el gobierno de los seres humanos y el destino de las naciones. ¿O es que la exactitud que proporciona la especialización no se paga con algún precio?

El precio no podía ser algo muy diferente del que tiene que pagar toda atención excesiva: la pérdida de visión de conjunto y de su capacidad de gestionar lo que, por su propia naturaleza, se presta mal a encajar en un modelo de exactitud matemática. Los economistas han obtenido la precisión de sus modelos a costa de la verosimilitud de sus previsiones, lo que no sería especialmente grave si no hubieran tratado de convencernos de que la exactitud conquistada hacía innecesario atender a las variables menos precisas. El fracaso de los economistas a la hora de anticiparse a la crisis se explica por la especialización y fragmentación de las diversas especialidades, más concretamente, por la ilusión de calculabilidad que esta especialización provocaba. De ahí la curiosa paradoja de que los mejores expertos hayan sido incapaces de detectar una burbuja mientras que, como señalaba un economista americano, todos los taxistas de Miami podían describir a sus clientes con gran exactitud las características de la burbuja inmobiliaria que se empezó a formar a partir de mediados de los años 2000. La economía se encuentra así hoy en una situación paradójica: cuando parece que está en las mejores condiciones de explicar los fenómenos económicos y sociales, se encuentra desamparada y perpleja en medio de una crisis financiera que no ha sido capaz de prever.

El mito de la exactitud comienza por una extrapolación injustificada. En el ámbito microeconómico es donde la teoría económica resulta más verificable empíricamente. Ahora bien, su transposición a espacios económicos más complejos o a la economía global tiene enormes limitaciones. Hay toda una serie de elementos no lineales y reacciones imprevistas que entran en juego a nivel macroeconómico y que las teorías microeconómicas no pueden anticipar. Estos límites de los modelos que quieren extrapolarse a los procesos globales se deben fundamentalmente a que no conocemos

bien las leyes de probabilidad para los acontecimientos extremos que son poco frecuentes; la economía es incapaz, por ejemplo, de explicar cómo la cobertura óptima de un riesgo a nivel microeconómico puede desembocar en una crisis sistémica. La teoría neoclásica disimula la inmensidad de las situaciones mal comprendidas o inestables. Algo que ya es difícil de explicar para cualquiera, resulta incomprensible para los modelos reduccionistas: cómo es posible que la adición de comportamientos individuales –que eran racionales en el sentido de la teoría económica– haya podido conducir a resultados masivamente irracionales.

Contra esta idea simplista de la exactitud habla también el hecho de que las normas contables han salido de su neutralidad fotográfica en el curso de estos últimos años. Hace tiempo que no sabemos muy bien qué miden exactamente nuestros modelos de medición exacta. Desde el caso Enron, conocemos mejor los límites de unos principios contables que se han quedado en una visión del ciclo económica salida de la revolución industrial.

Paralelamente se han ido poniendo en cuestión nuestros indicadores para la medición económica. Cada vez somos más conscientes de que las mediciones económicas no son actos neutros sino que implican una serie de preferencias. Se impone una lectura social de los datos económicos para que los indicadores de crecimiento no enmascaren otras preguntas acerca de su distribución en la sociedad.

En torno a esta cuestión gira todo el debate sobre los nuevos indicadores de riqueza. El hecho de que valoremos la calidad del medio ambiente, la seguridad, el dinamismo cultural o el sentimiento gratificante de vivir en una sociedad justa pone de manifiesto que nuestro bienestar subjetivo depende de bienes que no están exactamente dentro del mercado, de recursos, productos o servicios cuyo valor de uso pueda ser correctamente reflejado por el valor de cambio. Esta renovación conceptual ha sido el objetivo de la llamada «comisión Stiglitz» sobre el desarrollo económico y el progreso social (con la colaboración de Sen y Fitoussi) (Stiglitz, 2009). Al proponer una modificación del modelo de cálculo del PIB, preguntándose cómo dar cuenta del bienestar o cómo tratar las cuestiones medioambientales a través de los datos estadísticos, se trataba de orientar la economía hacia una medida del bienestar que sobrepasa el estricto marco mercantil y el dogma del crecimiento. Este será un objetivo que deberá ocuparnos más

allá de la ocasional «salida de la crisis» o el discurso ritual sobre «otro modelo económico»: medir mejor la riqueza sin focalizarse en una medida por relación a la cual los extremos serían cantidades insignificantes.

Las teorías económicas de estricta observancia tienden a ignorar a las otras ciencias sociales o a absorberlas como aspectos de sus propias construcciones. La ciencia económica ha intentado poner entre paréntesis la naturaleza profundamente subjetiva de los comportamientos económicos con el objetivo de asegurar sus pretensiones de ciencia exacta y favorecer el desarrollo de su matematización. Debemos revisar nuestra concepción de la ciencia que hemos heredado de las ciencias de la naturaleza, su modelo mecanicista, las abstracciones estadísticas, la concepción reduccionista de la causalidad, la idea de que no existe más que una solución posible…

La crisis parece haber sugerido que había otros derroteros posibles, por ejemplo lo que podríamos denominar la vuelta a *una economía de las pasiones*. Se percibe un deseo de recuperar una visión integral de la economía como una realidad antropológica y social, articulada con las ciencias humanas y sociales, que tome en consideración las pasiones humanas y las repercusiones sociales, más allá de los modelos abstractos al uso. El retorno a las pasiones en el vocabulario económico es una vuelta a los orígenes del pensamiento económico que desde Adam Smith situaba a la economía en un contexto antropológico. Forma parte de esta aproximación el intento de Amartya Sen de ampliar el alcance de la racionalidad económica a las «capacidades» criticando la idea del «idiota racional» propuesta por Arrow y que ha servido de fundamento a la teoría económica dominante, pero también otros muchos enfoques actuales muy similares, a los que aquí solo puedo referirme genéricamente (Sen, 1999; Latour / Lépinay, 2008; Cohen, 2009; Akerlof / Shiller, 2009).

No parece una casualidad que entre los economistas que menos se han equivocado a propósito de la crisis se encuentren aquellos que ejercen esta ciencia con un mayor aprecio hacia otras ciencias afines. Podríamos citar a muchos, pero yo subrayaría a Stiglitz o Akerlof, que han cuestionado la hipótesis neoclásica de que los participantes en el mercado disponen de una información perfecta y han llamado la atención sobre la importancia de considerar los fenómenos de psicología gregaria a la hora de explicar los fenómenos económicos. La crisis de la razón económica apela a la activación de otros modos de racionalización, donde se juegan también

recursos simbólicos y cognitivos, fundamentalmente la gobernanza de los bienes sociales y las instituciones que estructuran el campo social.

La autonomización de la economía como disciplina académica es tributaria de una interpretación extremadamente ingenua del campo económico. No hay relaciones económicas sin instituciones, sin estados, sin regulaciones, sin lenguaje ni cultura. Es preciso que la economía vuelva a ser una ciencia social e histórica, que recupere su alianza con la filosofía social y política y no utilice la modelización matemática más que de manera accesoria e instrumental. Si los economistas más cercanos a la política o a la sociología se han equivocado menos con la crisis es, de entrada, por esta razón. Dado que la crisis económica se debe a una disociación entre lo económico y lo social, se requiere ahora un pensamiento económico que entienda la vinculación entre ambas dimensiones de la actividad humana.

La economía es una más entre las ciencias sociales y el largo periodo en el que se ha separado de ellas reivindicando su plena autonomía no ha sido satisfactorio ni para ella ni para el resto de las ciencias sociales. La complejidad creciente de los asuntos económicos justifica la especialización técnica, tanto en la economía como en cualquier otra ciencia, pero esto no se debe hacer al precio de perder de vista el lugar de la economía en el conjunto de los instrumentos de explicación de las realidades humanas, especialmente las relaciones entre la economía y la política. Es la hora de volver a quienes han considerado siempre la economía como una ciencia social y no como una ciencia exacta. Aplicar teorías al mundo real exige dominar un gran número de conocimientos sobre la política, la historia y el contexto local. Así lo entendieron Smith, Marx o Keynes, que tenían en común haber pensado la economía como un sistema de relaciones y no como una simple colección de mercados yuxtapuestos. Podríamos mencionar también la importancia que le otorgó a la sociología económica la rica tradición de Weber, Durkheim y Polanyi. La interdisciplinariedad o multidimensionalidad de las actividades económicas debería llevarla a practicar eso que Richard Bronk llama «eclecticismo disciplinado» (2009, 282). Tendría que solicitar la colaboración de todos los saberes, liberarse de las explicaciones unívocas y privilegiar las reflexiones fundadas sobre la interactividad, la incertidumbre y la complejidad. En definitiva, la economía debe salir de la economía si quiere comprender los fenómenos contemporáneos a los que nos enfrentamos.

Cómo contrasta el actual esoterismo económico con la sencillez de Alfred Marshall, que era por cierto también un gran matemático además de un gran economista, cuando recomendaba a uno de sus alumnos hacer todo lo posible para «impedir que la gente utilice las matemáticas cuando la lengua inglesa es tan concisa como la lengua matemática» (Marshall, 1996, 3, 130).

Las llamadas a construir «otro mundo», el impulso que sostiene la crítica moral al capitalismo, son un signo de que el altermundialismo concede demasiada realidad al modelo que combate. Si hay que transitar hacia otro mundo, vienen a decir, es porque este ya no tiene remedio y su explicación está monopolizada por los «realistas». Ahora bien, no está nada claro que el «realismo» que pretende para sí la ciencia económica posea la consistencia que generalmente se le concede. Si algo le ha faltado a la economía –ahora podemos decirlo con una perspectiva acreditada por la historia reciente– es realismo.

Hay además un efecto perverso de esta crítica: la moral no basta para modificar la economía e incluso puede servir como contrapunto de la lógica mercantil. Los monopolizadores del realismo económico pueden sentirse bastante cómodos si quienes les critican no les plantan cara en el plano de la descripción de la realidad sino en el de los valores. La crítica al capitalismo contemporáneo, si quiere ser más radical que moralizante, debe dirigirse a combatir el supuesto realismo de la ciencia económica dominante.

No podemos continuar considerando, como afirmaba Popper, que solo nos cabe elegir entre la astronomía y la astrología, que no existe otra posibilidad que optar entre lo exacto y lo irracional. La mayor parte de las cosas razonables que la economía puede enseñarnos no son ni lo uno ni lo otro; no son ni irrefutables por su exactitud ni despreciables por su falta absoluta de rigor; como casi todo lo humano, se mueven generalmente en el campo de las certezas verosímiles, ni tan precisas como para declarar irracional cualquier discrepancia, ni tan poco fundamentadas que no puedan servir para adoptar decisiones coherentes.

Hoy lo más revolucionario es una buena teoría… económica. La cuestión no es imaginar otro mundo sino elaborar otra economía para describir este y poder mejorarlo. No es otro mundo sino otra economía lo que necesitamos.

3. Nostalgia de las pasiones tranquilas

Cuando se desató la crisis financiera, la codicia se convirtió en una categoría recurrente para explicar lo que estaba pasando: avaricia de los banqueros, especulación irresponsable, ambiciones desmedidas, consumo insostenible… Por supuesto que en el ámbito financiero ha habido mucha frivolidad, optimismo ciego, oportunismo y comportamientos gregarios que han dado lugar a una gigantesca estupidez colectiva. También es cierto que la codicia de los inversores, banqueros, consumidores y empresarios ha jugado un papel muy importante en la generación de la crisis.

A pesar de todo ello, la idea de que la codicia es la causa de la crisis económica no es muy útil a efectos de comprender lo que sucede porque explica poco y demasiado a la vez. Por supuesto que los seres humanos buscan siempre su propio beneficio; somos mucho más capaces que los demás animales de percibir las oportunidades que se nos ofrecen. Pero una disposición humana tan elemental no explica el acontecimiento de la crisis. Por lo que hay que preguntarse es por la interacción entre los actores y sus condiciones institucionales.

Quien apela unilateralmente a la codicia trabaja con el esquema antiguo según el cual solo fracasan los individuos, nunca el sistema como tal. Igualmente, la llamada a una mayor responsabilidad, siendo políticamente correcta y moralmente incontestable, es equívoca, ya que parece suponer que son evidentes los asuntos sobre los que uno debería responder. Si quiere hacerse valer el concepto de responsabilidad hay que hacerlo pensando en procesos de decisión colectiva. La responsabilidad es algo que debe ser reformulado bajo las condiciones de una sociedad compleja.

Además, apelar a la codicia como lo «demasiado humano» sirve para ocultar las causas sistémicas del desastre de los mercados financieros, del mismo modo que entenderla como una adición contribuye desresponsabilizar a los actores. La causa de la crisis financiera no sería propiamente la ausencia de regulación de los mercados financieros sino una pasión supuestamente inevitable. La explicación mediante la codicia equivale indirectamente a una exculpación general. Dado que todos los seres humanos son codiciosos, los banqueros no han hecho otra cosa que lo que cualquiera hubiera hecho en su lugar.

La crisis no puede explicarse desde la codicia, entre otras cosas porque la codicia es una propiedad individual, mientras que la crisis es un resultado

sistémico que ningún individuo ha pretendido ni producido y que nadie individualmente podía haber evitado. La crisis debe ser entendida como el resultado sistémico, no intencional, de muchas acciones individuales. Los resultados sistémicos no remiten a motivos individuales, a la mala voluntad de los individuos, sino a imperativos sistémicos de los que el individuo solo puede sustraerse a costa de su ruina económica. Hay que buscar la causa en el orden institucional, cuyos fallos se han revelado en la crisis económica en la medida en que incitaban determinados comportamientos irracionales, como las bajas exigencias de capital a los bancos o las erróneas percepciones de los riesgos que se estaban asumiendo. Es como el caso de la corrupción, que es primordialmente un problema de organización y solo secundariamente un problema de moral individual, es decir, un problema de las condiciones que la permiten o no la dificultan estructuralmente.

Esta insistente referencia a la codicia para explicar la crisis financiera de lo que realmente nos informa es de las disposiciones emocionales del capitalismo financiero: la vida emocional que caracterizaba al capitalismo moderno se han transformado significativamente. La explicación de todo esto exige una revisión del lugar que se asigna en el liberalismo a las pasiones y los intereses.

Max Weber describía el surgimiento del capitalismo como la historia de la separación de racionalidad y emoción, de interés y pasión. El capitalismo moderno no estaría caracterizado por la codicia sino por su moderación. Las pasiones serían emociones fuertes, casi imposibles de dominar, y que pueden pasar en cualquier momento de ser constructoras a destructoras. Las pasiones están fuera del control racional y llevan a los seres humanos a saltar por encima de todos los límites. El aspecto «pasivo» de la pasión es el impulso incontrolable de la satisfacción pretendida a cualquier coste. Las pasiones impiden toda distancia reflexiva frente a ellas. Por eso para Weber era inconcebible que una pasión desatada como la codicia fuera el motor del capitalismo moderno. Más bien al contrario: el capitalismo es fundamentalmente sujeción de los impulsos irracionales (Weber, 1988 [1920], 4).

Una posición contraria la encontramos en la interpretación de Albert Hirschman, quien trató de mostrar que la contraposición entre pasiones e intereses no forma parte de la idea que el capitalismo ha tenido de sí mismo. El capitalismo del XVII entendió la codicia como una pasión útil que podía suministrar tanto la fuerza para mantener la voluntad de ganar

como para limitar las pasiones autodestructivas (1984, 50). El interés económico sería un híbrido de pasión y razón, un mediador entre la codicia y la calculabilidad (Pixley, 2004).

En esta utilidad económica de las pasiones se basa idea de la transformación de los vicios privados en virtudes públicas tal como se expresa en la fábula de las abejas que Mandeville escribió en 1705. Únicamente el placer de la codicia está en condiciones de proporcionar la duración necesaria de la voluntad de ganar por encima de la confortable satisfacción de las necesidades materiales. Cuando la codicia es vinculada a los intereses económicos y limitado su potencial de excitación, se transformada finalmente en lo que David Hume llamaba una *calm passion* de clara utilidad económica y social.

Mientras que los fundadores del liberalismo conocían los abismos de las pasiones, en la ciencia económica del siglo xx la codicia ha sido primordialmente entendida como interés propio, según el modelo inofensivo de la utilidad racional, desapareciendo completamente el lado irracional del deseo de ganancia. Un mundo de sujetos económicos racionales, sin mentira ni engaño, sin oportunismo ni inautenticidad, pura racionalidad instrumental sin emoción. La codicia fue entendida como deseo de ganar sin ninguna dimensión destructiva. Por eso cuando actualmente algunos sociólogos escriben alegatos defendiendo la codicia es porque la han hecho equivalente al interés inofensivo de progreso económico.

Ahora bien, ¿funcionan las cosas así en la actual economía financiarizada? ¿Actúa en ella el motor de unas pasiones tranquilas que se traducen en utilidad general o una codicia que no es tanto propiedad de los individuos como una dinámica de los sistemas? Veamos un momento cómo funciona el deseo ilimitado y de qué manera interactúa con las posibilidades del dinero y los mercados financieros.

Desde Demócrito la codicia es entendida como deseo sin medida, que no se puede satisfacer porque no tiene relación con ningún objeto, a diferencia del deseo que persigue algo concreto y se calma tras su consecución. En la codicia desmedida el placer está en el pretensión no en la consecución; la expectativa incrementa la excitación más que su disfrute real. Si la codicia como pasión no puede ser satisfecha es porque el placer no está en el objeto sino en su expectativa. De ahí la propiedad, tantas veces denunciada, de que la codicia es insaciable e ilimitada.

La mayor codicia despierta un deseo sin objeto: la tendencia desmedida, sin utilidad concreta y, por tanto, limitada, un potencial de posibilidades infinitas. Georg Simmel vio aquí la causa de la codicia de dinero en la cultura moderna. Dado que el dinero se convierte en el «medio absoluto» (Simmel, 1999 [1900], 312), termina generando una patología por encima de cualquier utilidad. Para el codicioso, toda satisfacción transitoria es menos excitante que su expectativa. Cuanto más abstracto e indeterminado sea el medio del placer al que se dirige la expectativa, tanto más potente la ambición suscitada por las posibilidades ilimitadas; por eso el dinero es el objeto ideal de la codicia, ya que «todo punto alcanzado no es más que un estadio de paso» (303).

¿Tiene algo que ver esta estructura de la pasión pura con actuales los mercados financieros? Se puede afirmar sin exageración que nunca había sido la codicia menos incapaz de ejercer esa función de utilidad que le adjudicaba el liberalismo clásico dentro de las organizaciones financieras y en los modelos de negocio. ¿Por qué esto es así?

Los mercados financieros se caracterizan precisamente porque no manejan bienes sino expectativas que se dirigen a la valoración futura de las inversiones de capital. Incluso allí donde en los mercados financieros se especula con bienes, como materias primas, las apuestas correspondientes se refieren a la expectativa en relación con las expectativas de otros especuladores acerca del desarrollo de los precios correspondientes.

Los mercados financieros han permitido estimular continuamente las expectativas de mayores ganancias y más arriesgadas. Cuanto mayor es la disposición al riesgo, mayores son las ganancias posibles y menor el sentido de responsabilidad. Esto vale fundamentalmente para los negocios que tienen lugar en el ámbito financiero, pero también ocurre en los departamentos de inversiones de los bancos, que quieren asumir los mismos riesgos y obtener las mismas ganancias. Los bancos apenas pueden poner límites sistémicos frente a los mercados financieros, de manera que no limitan el incremento de beneficios de los valores especulativos.

En la medida en que los bancos operan en el negocio del crédito, en la financiación de las empresas o en la administración de patrimonios privados, lo que tenemos son actividades económicas que, en su dimensión objetiva, tienen que ver con actividades económicas con fines y objetivos; en su dimensión temporal se extienden a lo largo de una larga duración y

no dependen de acontecimientos o decisiones; en su dimensión social, tales actividades económicas están vinculadas a relaciones sociales duraderas, que son a su vez fundamento de estabilidad y confianza.

Ahora bien, todo es muy diferente cuando el negocio principal de los bancos consiste en especular en los mercados financieros. En ese caso no hay inversiones sino apuestas que no se identifican con los objetos sobre los que se apuesta y son pura autorreferencia. El especulador no trata de evitar esos momentos de incertidumbre que todo inversor de su propio capital pretende excluir en la medida en que sea posible. Y no lo hace porque esos momentos de incertidumbre son precisamente lo que quiere aprovechar con sus apuestas económicas; los concibe como excitación que quisiera repetir continuamente.

Las dimensiones temporales de los mercados financieros contribuyen a las turbulencias emocionales que se siguen de la rápida secuencia de expectativa y decepción, euforia y depresión, miedo y codicia. El horizonte temporal extremadamente corto en el que actúan los *brokers* y los gestores de fondos están, por un lado, tecnológicamente condicionados. La actual frecuencia de transacciones en tiempo real es posible en virtud de un sistema informático extremadamente veloz y en el que se cumple literalmente aquello de que *money never sleeps,* lo que despierta la expectativa de mayores ganancias en tiempos cada vez más cortos. Una explicación objetiva de estos comportamientos la tenemos en el hecho de que algunos fondos daban unos márgenes de ganancias que hasta ahora no se habían dado más que en el tráfico de drogas.

Pixley ha resumido bien el fondo de la cuestión al afirmar que «la codicia es un subproducto de la desconfianza en un futuro controlable» (Pixley, 2004, 159). Los ritmos de los mercados financieros, de una cadencia extremadamente corta, suponen una desconfianza generalizada en la capacidad de controlar el futuro, una explotación excesiva del presente, una economización de las más pequeñas unidades de tiempo y, finalmente, una ruinosa competición en torno al «último momento», que da la ventaja definitiva a quienes compiten por los mayores beneficios. La codicia de los bancos de inversiones no es una propiedad que habría de predicarse de las personas sino un principio estructural de su modo de actuar. La codicia acompaña necesariamente a un tipo de competencia en la que rige el criterio que de no desaprovechar la oportunidad de un rendimiento todavía mejor. De este modo, unos meses antes de que estallara la crisis estábamos en

una situación similar a aquella carrera de coches a toda velocidad hacia un muro en la que gana el último que frene. Como nadie está dispuesto a frenar porque el de al lado frenará un poco más tarde, finalmente todos se estrellan contra el muro. El riesgo de las pasiones dañinas se pone de manifiesto en esta colectiva «huida hacia delante» (Neckel, 2008), mimética y estúpida.

En la crisis financiera de 2008, la creencia de que los riesgos se pueden calcular, asegurar y vender a otros incitó a asumir más riesgos (Arnoldi, 2009, 64). Al mismo tiempo, diversas instancias contribuyeron a producir la ilusión de que las cosas estaban controladas: la matemática financiera consideraba que los riesgos eran calculables y la ciencia económica dominante, mediante la «teoría de los mercados efectivos», afirmaba poder demostrar la plena racionalidad de la formación de los precios en los mercados financieros (Fox, 2009). La supuesta protección frente a los riesgos que prometían dichas instancias y mecanismos institucionalizó en los mercados financieros el potencial de adición que es propio de toda codicia.

Sobre los mercados financieros y en los bancos se han instalado unos procedimientos que actúan de manera exactamente contraria a la neutralización de las pasiones dañinas pretendida por el liberalismo clásico. De alguna manera hemos comprobado también los límites de esa transformación de las pasiones en intereses descrita por Hirschman. Si el cálculo de los intereses económicos se revela como una ilusión, entonces no puede haber una mediación entre pasión y razón en los mercados financieros. La codicia no puede convertirse en una pasión tranquila mientras no se reduzca el potencial de excitación de la *fancy finance,* de los bancos de inversiones y los productos derivados, mientras el oficio de banquero no vuelva a ser –como lo recomendaba Paul Krugman– un asunto aburrido. El capitalismo no puede renunciar a la ambición de ganancia, que es tan vieja como el dinero, pero deberíamos poder reducir la gratificación que se concede a la codicia en los mercados financieros de este capitalismo emocional. La función de eso que llamamos gobernanza financiera global debería ser un cierto retorno a las emociones tranquilas, a las que se echa de menos en el actual torbellino financiero de las pasiones destructivas.

Bibliografía:

Akerlof, George / Shiller, Robert J. (2009), *Animal Spirits: How Human Psycology Drives the Economy and Why it Matters for Global Capitalism,* Princeton University Press.

Arnoldi, Jakob (2009), *Alles Geld verdampf. Finanzkrise in der Weltrisikogesellschaft,* Frankfurt: Suhrkamp.

Beauvallet, Maya (2009), *Les stratégies absurdes. Comment faire pire en croyant faire mieux,* Paris: Seuil.

Beck, Ulrich (2007), *Weltrisikogesellschaft,* Frankfurt: Suhrkamp.

Bonss, Wolfgang (1995), *Vom Risiko. Unsicherheit und Ungewissheit in der Moderne,* Hamburg: Hamburger Edition.

Bronk, Richard (2009), *The Romantic Economist. Imagination in Economics,* Cambridge University Press.

Charolles, Valérie (2008), *Croissance, inflation, chômage, crise financière… Et si les chiffres disaent pas toute la vérité. Chroniques économico-philosophiques,* Paris: Fayard.

Cohen, Daniel (2009), *La prospetité du vice. Une introduction (inquiète) à l'économie,* Paris: Albin Michel.

Douglas, Mary / Wildavsky, Aaron (1982), *Risk and Culture: an Essay on Selection of Technological and Environmental Dangers,* Berkeley: University of California Press.

Fox, Justin (2009), *The myth of the rational market,* New York: Harper

Hirschman, Albert (1984), *Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg,* Frankfurt: Suhrkamp.

Latour, Bruno / Lépinay, Vincent-Antonin (2008), *L'Économie, science des intéréts passionés,* Paris: La Découverte.

Marshall, Alfred (1996), *The Correspondence of Alfred Marshall* (ed. J. K. Whitaker), Cambridge University Press.

Neckel, Sighard (2008), *Flucht nach vorn. Die Erfolgskultur der Marktgesellschaft,* Frankfurt: Suhrkamp.

Pixley, Jocelyn (2004), *Emotions in finance. Distrust and uncertainty in global markets,* Cambridge University Press.

Sen, Amartya (1999), *Development As Freedom,* New York: Knopf.

Simmel, Georg (1999 [1900]), *Philosophie des Geldes, Gesammelte Werke,* 6, Frankfurt: Suhrkamp.

Sinclair, Timothy (2005), *The new master of capital. American bond rating agencies and the politics of creditworthiness,* Ithaca / London: Cornell University Press.

Surowiecki, James (2005), *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few,* London: Abacus.

Stiglitz, Joseph / Sen, Amartya / Jean-Paul Fitoussi (2009), *Vers de nouveaux systèmes de mesures: Performances économiques et progrès social,* Paris: Odile Jacob.

Tavakoli, Janet (2001), *Credit Derivatives & Synthetic Structures. A Guide to Instruments and Structures,* New York: John Wiley.

Weber, Max (1988 [1920]), *Gesammelte Aufsätze zur Religionsoziologie,* t. 1, Tübingen: Mohr.

Recomposition de l'ordre stratégique mondial

Jean-Pierre Maulny

Titular d'un DEA en dret públic i d'un DEA en defensa. Director adjunt de l'Institut de Relacions Internacionals i Estratègiques (IRIS). Responsable a l'IRIS de qüestions relacionades amb la política de defensa, la política europea de seguretat i defensa (PESD) i l'OTAN, i també amb la indústria de l'armament i les vendes d'armes.

Dimecres 31 d'agost

Parler des équilibres stratégiques mondiaux, c'est décrire une situation existante. C'est aussi essayer de prévoir les événements qui pourraient affecter l'avenir de manière à les anticiper. Ces événements ne sont d'ailleurs pas tous une menace en soit, même s'ils sont parfois imprévus. La chute du mur de Berlin, celle de régimes non démocratiques en Tunisie, en Égypte ou en Libye doivent être saluées comme des bonnes nouvelles et non comme des risques. Les changements brutaux peuvent faire peur, et ce d'autant plus qu'on ne les aura pas anticipés : les États ont une tendance naturelle à être conservateurs dans leur attitude. Si on prend les pays arabes on sait que c'est cette attitude conservatrice qui a conduit, dans le passé, les pays occidentaux à soutenir des régimes non démocratiques afin de lutter contre le terrorisme, plutôt que de favoriser un changement démocratique.

Le monde bouge. Il bouge très vite, ce qui doit nous conduire à nous interroger. En France il y a cinq ans nous avons élaboré un nouveau livre blanc sur la défense et la sécurité nationale. Une des nouveautés de ce livre blanc fut la prise de conscience de la nécessité d'anticiper les « surprises stratégiques », c'est-à-dire essayer de prévoir… « ce qui n'est pas prévu » ! Et le livre blanc a mis l'accent sur la fonction stratégique « connaissance et anticipation ». Le livre blanc français sur la défense et la sécurité nationale fut rendu public en juin 2008. La faillite de la banque Lehmann Brothers, qui devait nous plonger dans la crise économique que nous connaissons actuellement, devait intervenir moins de deux mois après la publication du livre blanc : le libre blanc français était prémonitoire… dans ce qu'il n'avait pas prévu cette crise.

Le point principal important aujourd'hui vient de cette accélération de l'histoire qui tend à bouleverser les rapports internationaux à une vitesse que nous n'avions jamais vue autrefois. Deux facteurs peuvent expliquer le phénomène : la crise économique et le développement des médias en temps réel accessible à tous : le couple Internet/réseaux sociaux.

1. La crise économique

Cette crise économique présente deux caractéristiques principales si on l'analyse d'un strict plan des rapports de puissance internationaux.

Tout d'abord les conséquences en sont extrêmement brutales et rapides. Le PIB de la Grèce pourrait baisser de 5 % en 2011. On s'était habitué ces dernières années plutôt à des taux de croissance de cette ampleur mais jamais à de tels reculs économiques dans un monde en développement.

En second lieu les conséquences de la crise sont inégales. En 2008, durant sa première phase tous les pays semblaient touchés sans discrimination. Il n'y avait ni vainqueur ni vaincu. Ce n'est plus le cas avec la crise des dettes souveraines et les marchés accentuent l'ampleur des décalages en sanctionnant les pays qui sont déjà en difficulté. Pour la première fois on voit les pays occidentaux, ceux qui constituent par exemple l'alliance militaire de l'OTAN, être à la peine économiquement alors que les pays émergents, comme l'Inde ou la Chine, ont retrouvé une croissance à deux chiffres. Les projections à 20 ans voient, dans ces conditions, la Chine devenir la première puissance économique mondiale. Si la tendance actuelle perdurait dans les années à venir, tout se passerait comme si les rapports de puissance qui s'étaient établis en un siècle fussent bouleversés en 20 ans et ce sans guerre mondiale. Cette accélération de l'histoire est à l'image des marchés boursiers où les décisions d'achat ou de vente sont prises en quelques millisecondes grâce à des logiciels conçus à cet effet.

Cette crise économique sans contrôle, qui est déjà une surprise stratégique, pourrait entraîner d'autres surprises stratégiques.

Tout d'abord la crise économique touche inégalement les populations notamment dans les démocraties occidentales dites « aisées ». La crise touche non seulement les plus pauvres mais aussi les classes moyennes qui sont le fondement de la stabilité et de la croissance de nos sociétés. Cette crise accroît les inégalités entre les plus riches et les plus pauvres accentuant un phénomène que nous observons depuis le début des années 2000. Toutes les réflexions portent aujourd'hui sur les menaces extérieures, comme le terrorisme, aucune sur la menace que pourrait constituer une rupture brutale et violente de nos sociétés occidentales du fait d'inégalités de croissance couplées à une régression du développement. Aujourd'hui cette tendance provoque un double risque.

- Premier risque la déqualification de la classe politique incapable de résoudre la crise et surtout de prendre les mesures qui s'imposent pour réguler le système économique et financier mondial. Le populisme nous guette de ce fait ; il ne faut pas oublier que le nazisme est né à la fois de la non réconciliation qui a suivi la Seconde Guerre mondiale mais aussi de la crise de 29. Personne n'est à l'abri de ce qui s'est passé il y a 75 ans y compris dans nos sociétés « dites évoluées ».

- Second risque la cassure dans nos sociétés avec des risques de révoltes violentes. Les Mouvements dit des « indignés » que l'on a vus se développer en Espagne puis dans d'autres pays européens et qui gagnent aujourd'hui les États-Unis est un signe qu'il ne faudrait pas négliger. En France, les causes des révoltes des banlieues de 2005 sont toujours présentes, les incidents entre jeunes et forces de l'ordre sont extrêmement nombreux et seule l'inorganisation politique de ces mouvements explique que ces mouvements restent contenus.

En définitive rien n'exclut que nous ne soyons victimes d'une forme de printemps arabe dans nos pays occidentaux même si en France, par exemple, la perspective des élections en 2012 devrait permettre de canaliser les mouvements de protestation.

2. Le développement des médias

Le second phénomène, l'accélération de l'histoire, est aussi lié à l'accélération de la transmission des informations et surtout à la diffusion massive de l'information : Internet a révolutionné les relations internationales.

Internet ne crée certes pas les bouleversements ou surprises stratégiques mais c'est un facteur qui facilite les surprises stratégiques. C'est notamment vrai par rapport aux régimes autoritaires qui, de tous temps, ont cherché à contrôler l'information pour garantir leur pérennité. Ainsi le mur de Berlin est tombé, non pas tant du fait de la course aux dépenses militaires qu'ont imposé les États-Unis à l'URSS mais de la connaissance qu'avaient les Allemands de l'Est de la prospérité régnant chez leur voisin d'Allemagne de l'Ouest : le mythe de la Mercedes a beaucoup joué dans la chute du mur

de Berlin. En Tunisie, en Égypte et en Libye, ce ne sont pas les islamistes qui ont fait tomber les pouvoirs en place mais le triangle pauvreté/absence de libertés publiques/réseaux sociaux. Internet, qui reste aujourd'hui un espace de liberté, facilite une forme de démocratie directe notamment quand les réseaux sociaux sont utilisés pour relayer des informations ou développer des messages revendicatifs. Même en France, qui reste un pays démocratique, les autorités publiques sont perturbées par le développement de manifestations sur la voie publique, revendicatives ou non, relayées par les réseaux sociaux alors même que la législation française prévoit qu'une autorisation doit être demandée au moins trois jours avant la manifestation. On a vu notamment les autorités publiques tenter d'interdire « des apéritifs facebook » car ils risquaient de se traduire par des troubles à l'ordre public. Les pays qui cherchent à contrôler l'information, comme la Chine, ne s'y sont pas trompés et cherchent à maîtriser le plus étroitement possible l'accès à Internet.

Internet est l'exemple d'une révolution technologique qui entraîne des conséquences stratégiques qui n'avaient pas été prévus initialement.

Internet c'est en même temps une fragilité pour nos sociétés qui ne peuvent plus fonctionner sans cet outil, les services publics, les banques. Bientôt nous n'aurons plus de monnaie, tous les paiements se feront par voie électronique. Comme ces moyens de communication peuvent être piratés, Internet est devenu un enjeu de sécurité. Enjeu de sécurité pour faire face à la criminalité organisée, mais aussi enjeu militaire car les stratèges ont rapidement pris conscience des bénéfices qu'ils pouvaient tirer d'Internet. La cyberguerre est devenu une réalité il y a quelques années et c'est devenu en l'espace de peu de temps une des menaces principales que nous devront prendre en compte. Les Américains viennent de rendre public une doctrine en la matière, les Britanniques l'ont pris en compte dans la Strategic Defence and Security Review de 2010, l'OTAN aussi dans son nouveau concept stratégique et la France devrait certainement réévaluer cette menace lors de la révision du livre blanc sur la défense et la sécurité nationale qui commence en cette fin d'année 2011. Tout se passe comme si Internet était indirectement à l'origine d'une nouvelle forme de bombe à neutron qui paralyserait les machines sans les détruire et qui paralyserait nos sociétés. La cyberguerre est en soit une rupture stratégique, c'est une nouvelle arme créée à partir d'une révolution technologique majeure dont l'usage était civil.

Les équilibres stratégiques

Les équilibres stratégiques ne peuvent qu'être affectés par ces facteurs d'accélération de l'histoire. Aujourd'hui la question n'est plus tant celle de la multipolarité, de la bipolarité ou de l'unilatéralisme vu que nous sommes en équilibre instable du fait des changements rapides.

Pour les États-Unis une époque vient de se terminer. Ce pays reste la superpuissance mondiale mais les Américains ont pris conscience que la supériorité militaire absolue, à laquelle ils ont cru, de la fin des années 90 à l'élection de Barack Obama, était un mythe. Leur dernière croyance, réussir à terminer le conflit afghan par un succès, s'est évanouie. Obama n'a pas gagné son pari quand il a pensé que si l'Irak était une « mauvaise » guerre, l'Afghanistan était une « bonne » guerre. Le président de la République française, Nicolas Sarkozy, a dû les convaincre de nous suivre en Libye et ils y sont allés du bout des lèvres. Nous devons en retenir la leçon pour l'avenir. Si nous devons encore une fois utiliser la force pour régler un conflit, ou comme en Libye pour remplir le devoir de protection, nous devrons d'abord compter sur nous-mêmes. Or il ne faut pas se leurrer, la Libye a failli être notre roche Tarpéienne : nous sommes passés très prêt de l'échec car nous aurions eu du mal, tant pour des raisons politiques que militaires, à prolonger cette opération au-delà de six mois.

Les États-Unis vont diminuer leur budget de la défense de 450 milliards de dollars sur 10 ans. Le fait même que l'on commence à parler de G2 avec la Chine, que cela soit justifié ou non, peu importe, traduit bien l'affaiblissement des États-Unis et ce, alors même que ce pays reste la clé du système économique et financier mondial, ce qui leur donne un surcroît de puissance sur la scène internationale.

Cette crise économique a pour le moment des vainqueurs, les BRICS : la Chine, l'Inde, la Russie et le Brésil. Passé l'impact initial de la crise économique, qui s'est ressentie en 2009, l'économie de ces pays est repartie à la hausse dès 2010. La croissance chinoise a repris le chemin emprunté depuis plus de 15 ans mais la nouveauté est sans doute que le différentiel de croissance s'est accru avec les États-Unis et l'Union européenne où la croissance est devenue atone quand il ne faut pas parler de récession. Ces pays ont aussi en commun d'être en position de revendication sur la scène internationale. Revendication de la puissance économique, qui permet à la Chine de rêver au statut de superpuissance, revendication de la puissance

qui se redresse pour la Russie, revendication des puissances qui sortent du statut de pays en développement comme le Brésil et l'Inde. Cette revendication ne se fait pas toujours à bon escient comme on l'a vu quand ces pays ont dû prendre position pour condamner le régime Syrien au conseil de sécurité des Nations Unies. Pour tous la crainte vient des risques de revendications internes et notamment de mouvements séparatistes. La démocratie est aussi loin de s'être imposée en Chine et à un moindre niveau en Russie. Mais il y a aussi une forme d'alliance de fait des « opposants au syndicat des États démocratiques dominants bien pensants ».

L'Europe s'interroge, l'Europe se cherche. L'Europe a été une formidable construction alliant à la fois la réconciliation entre les anciens ennemis et la prospérité économique. L'Europe a su attirer à elle tous les anciens pays européens du pacte de Varsovie. Mais l'Europe a sans doute été victime de son succès. Une entreprise commune ne survit que si elle a le sentiment d'un destin commun. L'Europe est, soit allé trop vite dans son élargissement, soit pas assez loin dans son intégration. La monnaie unique supposait l'intégration des économies des pays membres de l'euro ce qui ne fut jamais fait. L'Europe devait également peser d'un poids politique sur la scène internationale, à la fois par sa politique étrangère et par une politique économique et financière commune ce qui non plus ne fut jamais fait. De ce fait l'Europe, faute de politique commune, n'a pas su peser sur la forme de la mondialisation. L'Europe est tombée dans une sorte de léthargie propre à ceux qui ont réussi, qui sont sûrs de leur supériorité économique et culturelle, mais qui ne se donnent pas les moyens de peser sur le cours des événements internationaux. L'Europe a pour le moment échoué sur les trois défis qui se présentaient à elle : s'adapter à la mondialisation, peser sur la forme de la mondialisation et notamment imposer la régulation du capitalisme, devenir une puissance diplomatique et militaire. Pour n'avoir su influer sur aucun de ces facteurs, l'Europe est en voie de déclassement stratégique. Pour autant la menace qui pèse sur elle est peut être sa chance. Cela ne voudra pas dire naturellement que tout va changer. Mais si l'Europe trouve une réponse commune pour endiguer sa chute cela voudra dire que les Européens ont compris qu'ils ont effectivement un destin commun et qu'ils sont prêts à agir collectivement sur la scène internationale pour influer sur leur avenir et celui du monde. Il faut qu'elle se dirige vers la constitution d'un véritable pays européen mais les peuples sont-ils disposés à suivre cette voie ?

Le monde ce n'est pas uniquement les États-Unis, le continent euro asiatique et l'Europe. L'Amérique latine est sans doute la terre des contrastes au niveau mondial. L'Argentine est aujourd'hui une croissance de 7 % après avoir vécu il y a dix ans un sort identique à la Grèce. Le Brésil est un des BRICS. La croissance dans ce continent y est dans l'ensemble forte et c'est en même temps sur ce continent que les idées politiques les plus novatrices y ont cours. Nous trouvons un mélange de développement, d'adaptation à la mondialisation et en même temps les idées politiques les plus critiques sur le système capitaliste.

Quant à l'Afrique, il ne faut pas oublier que le printemps arabe… est pour le moment un printemps du continent africain. Toutefois les situations de la Tunisie de l'Égypte ou de la Libye sont radicalement différentes. L'Afrique souffre aujourd'hui de sa difficulté à se développer, de régimes où la démocratie peine à s'enraciner et de richesses en ressources naturelles voire agricoles qui en font une convoitise pour les pays en développement. L'Afrique redevient un continent de convoitise ce qui pourrait nuire à sa stabilité

Aucune des évolutions enregistrées ne peut apparaître définitive. En revanche, l'accélération du monde nous impose à la fois d'agir vite si nous voulons nous adapter au changement et surtout pouvoir influer sur le cours de notre destin.

L'écologie, évolution ou révolution

Dominique Voynet

Metgessa anestesista. Cofundadora, el 1984, del partit Els Verds. Diputada europea del 1989 al 1991. Ministra de Planificació Territorial i de Medi Ambient entre el 1997 i el 2001. Consellera general del Jura (cantó de Dole-Nord-Est) del 1998 al 2004. Actualment és membre d'Europa Ecologia – Els Verds, senadora de Sena Saint-Denis (Île-de-France) i alcaldessa de Montreuil (Sena Saint-Denis).

Dimecres 31 d'agost

Pour commencer, j'ai eu envie de vous lire quelques phrases du dernier roman de Jonathan Franzen, un auteur américain, observateur assez précieux de la vie contemporaine. Il a eu l'honneur de faire la couverture de *Time* que seuls Nabokov, Joyse, Salinger avaient eu avant lui et *Time* parle de lui comme d'un « grand écrivain américain ». La thèse de son dernier roman, *Freedom*, comme celle du précédent, qui s'appelait *Les Corrections* et qui est paru quelques jours à peine après le 11 septembre 2001, c'est que nous éprouvons d'énormes difficultés à faire usage d'une liberté presque illimitée. Loin du corset des religions, des rapports de classe ou des modèles hérités du siècle passé, nous éprouvons une sorte de vertige devant l'ensemble des possibles.

La phrase que je vais vous lire est sortie d'une description de l'état mental d'un homme qui dans le roman est une sorte de lobbyiste de la protection de l'environnement.

> « Pour passer le temps Walter dressa des listes mentales de tout ce qui avait mal tourné dans le monde depuis qu'il s'était réveillé au motel. Accroissement net de la population : 60 000 ; nombre d'hectares nouvellement couverts par l'urbanisme aux États-unis : 400 ; nombre d'oiseaux tués par des chats domestiques ou redevenus sauvages : 500 000 ; barils de pétrole brûlés dans le monde : 12 millions ; tonnes de gaz carbonique envoyées dans l'atmosphère : 11 millions ; requins massacrés pour leurs ailerons et abandonnés flottant dans l'eau : 150 000. Ces chiffres, qu'il remettait constamment à jour pour passer le temps, lui apportèrent une étrange satisfaction. Il est des jours si mauvais que seule la perspective qu'ils deviennent pires encore, seule une descente dans une orgie d'horreurs, peut les sauver. »

Cet inventaire arithmétique nous laisse un peu éberlués, stupéfaits et muets. À vrai dire, ce n'est pas une façon très optimiste de lire le monde. Mais ça illustre à mes yeux, par delà les nécessités d'une argumentation plus

construite, le fait que la crise écologique, est devenue une partie intégrante de la crise multiforme que nous vivons. J'ajouterais que, plus encore que la crise financière, plus encore que les *subprimes* ou l'endettement, elle génère à la fois de l'angoisse et du découragement parce qu'elle touche finalement à l'intime de nos vies, parce qu'elle interpelle de façon concrète le mode de vie, le mode de développement et avec eux les concepts mêmes de croissance ou de développement.

* * *

J'aurais peut-être pu commencer en insistant sur ma place singulière dans l'histoire de la mouvance écologiste en France et sur l'expérience concrète que j'ai accumulée, tant au Ministère de l'aménagement du territoire et de l'environnement au début des années 2000, qu'aujourd'hui à la Mairie de Montreuil. Mais en vérité, c'est presque impossible de rendre compte de ces expériences concrètes et de s'inscrire dans le sujet qui concerne les crises, sans revenir sur un certain nombre de préoccupations qui sont aujourd'hui les nôtres et qui, petit à petit, se sont mises en place au cours de la génération qui vient de nous précéder.

L'histoire de l'écologie – écologie : un mot que l'on a appris à utiliser récemment – est extraordinairement récente au regard de l'histoire de l'Humanité. Le sommet de Stockholm en 1972, est le premier sommet des Nations Unies consacré à l'écologie et au développement humain avec, d'emblée, un lien entre ces deux sujets. Un lien qu'on n'a pas cessé de réinterroger depuis. Le sommet de la Terre de Rio eut lieu vingt ans plus tard, en 1992. Dans quelques mois nous fêterons, à Rio à nouveau, le vingtième anniversaire du 1er sommet de la Terre de Rio, le quarantième anniversaire finalement de l'histoire humaine de l'écologie et de l'écologie politique. C'est très court et pourtant, au fil de ces dernières années, on a eu le temps, et de développer des concepts nouveaux, et de les galvauder jusqu'à les rendre inaudibles et dérisoires… C'est en tout cas ainsi que je perçois le concept de développement durable.

Il est effectivement intéressant intellectuellement de lier l'exigence d'une gestion responsable des ressources de la planète, l'exigence de la justice sociale et l'exigence d'une efficacité économique, sans laquelle la protection de l'environnement et le recul des inégalités pourraient s'avérer bien théoriques. Si l'on devait définir aujourd'hui le développement durable, je suis sûre qu'on rajouterait une quatrième dimension qui a manqué à

l'époque où la définition a été acquise. C'est évidemment la dimension culturelle et démocratique parce qu'il n'est pas de développement durable sans appropriation de ces concepts par les habitants, par les citoyens, par les hommes et les femmes qui peuplent notre planète.

Ce concept de développement durable, il a été galvaudé aussitôt défini. Le développement durable ? Dans nos pays développés, plus on en parle, moins on en fait. On peut donner beaucoup d'exemples de cette situation. J'ai vécu personnellement un bon nombre des moments forts par lesquels la communauté internationale a affiché une volonté de changer de modèle de développement. Je pense à la convention sur la biodiversité ou à la convention cadre sur les changements climatiques. J'étais à Kyoto en 97 où j'ai fait la connaissance d'Angela Merkel et d'autres hommes et femmes politiques européens, grâce auxquels nous avons pu tenir tête aux États-Unis qui auraient aimé vider de tout contenu le travail fait à Kyoto. Mais ce qui est sûr, c'est que si les politiques ont pris alors de précieuses décisions, si les experts et les scientifiques, après avoir sonné l'alerte, ont continué à travailler (au sein du GIEC), il est évident que le changement climatique est resté une perspective théorique, un sujet de colloque mais pas vraiment un sujet pour les citoyens.

On est passé, en quelques années à peine, du déni à la prise de conscience. Le déni, je l'ai vécu, c'était l'époque où certains écologistes étaient tentés d'en rajouter, dans la surenchère, dans la caricature, cela dans le but de convaincre. C'était l'époque des « Trente Glorieuses », où les signes d'une dégradation des écosystèmes, d'un épuisement relatif des ressources de la planète, notamment énergétiques, n'étaient pas encore massivement visibles. La prise de conscience s'est faite de façon progressive et la réalité de la crise écologique a été rapidement reconnue. Mais sa gravité, sa complexité, son caractère multiforme n'ont été perçus que petit à petit. Pendant des années, on a fait des sottises en croyant bien faire. Vous vous souvenez sans doute, comme moi, de ces programmes massifs de reforestation qui faisaient la part belle à l'eucalyptus, qui poussait vite, ou aux conifères qui acidifiaient les sols, des sols de plaine qui n'étaient pas faits pour ça. Vous vous souvenez de l'empoissonnement du lac Victoria par la perche du Nil et de l'impact dévastateur que cela a eu sur son écosystème complexe, mettant à mal la diversité des poissons qui y vivent mais aussi les activités traditionnelles de pêche, menaçant la survie de milliers de petits pêcheurs riverains. Vous vous souvenez aussi des débats interminables sur l'usage de certains produits chimiques (hormones,

pesticides, engrais). C'était l'époque où l'on pensait qu'il suffisait d'en limiter et d'en contrôler les doses, sans avoir la moindre idée de l'effet cumulé des faibles doses de certains de ces produits ou de l'effet des interactions entre produits chimiques différents. Nous sous-estimions le fait que pour certains produits, l'effet n'est pas lié à la dose. C'est le cas par exemple pour l'amiante ou pour les rayons X. Nous avons pris conscience de cette complexité petit à petit…

La prise de conscience a été lente. Et puis, il y avait l'idée largement partagée que la protection de l'environnement était une contrainte pour l'activité économique, une menace pour l'emploi et non pas une opportunité. Le modèle dominant restait la croissance et l'illusion qu'un partage un peu plus équitable des fruits de la croissance suffirait à éradiquer la pauvreté et les tensions sur la planète. En vérité, les conséquences pour l'environnement apparaissaient comme le prix à payer, un prix à payer finalement marginal du développement humain, et non pas comme une menace pour celui-ci ou pour la croissance elle-même. Et ce, dans un contexte de grande ignorance de la réalité du fonctionnement des écosystèmes. Josefina Cstellví i Piulachs nous a parlé avec émotion et conviction de la prise de conscience de la fragilité des océans. Elle se souvient forcément, comme vous, de cette époque où les scientifiques ne trouvaient pas problématique de déverser des bidons de déchets radioactifs dans les fosses océaniques, comme s'ils ne devaient jamais en remonter. Vous vous souvenez aussi sans doute de ces ministres en « costume-cravate » qui assistaient droits comme des I aux essais nucléaires français dans le Pacifique. Quelques uns de ces ministres l'ont payé cher : l'un d'entre eux, Gaston Palewski, est décédé d'une leucémie quelques années après son exposition aux rayons X. Encore peut-on considérer qu'il avait eu le choix. Ce n'était pas le cas des hommes, des femmes, des enfants de Polynésie qui étaient invités à rejoindre le bâtiment de l'église, sans doute le seul en « dur », sur les atolls habités des îles Gambier, proches des essais nucléaires. On leur donnait de l'alcool, pour les hommes, l'occasion d'un grand banquet pour les femmes et les enfants. Quelques heures après l'essai, on les laissait repartir dans leurs villages, sans aucune mesure de protection et sans aucun suivi sanitaire.

Vous allez me dire que nous n'en sommes plus là. Et qu'il est inutile de reparler de cette époque où les écologistes apparaissaient comme des pessimistes manquant de confiance dans l'ingéniosité et l'innovation humaines, comme des ennemis du progrès, hostiles à la science et à la technologie, une technologie qui à l'époque se proposait de maîtriser la

nature, d'en « faire façon ». Mais je ne crois pas, moi, que nous en soyons réellement sortis. La prise de conscience s'est opérée de façon inégale selon les sujets et dans les différentes parties du monde. Elle s'est opérée de façon différente selon qu'on constatait des phénomènes réversibles, sur lesquels l'être humain pouvait avoir une prise, ou selon que, pleins de nostalgie ou de détestation de nous-mêmes, on décrivait des phénomènes irréversibles.

Josefina Castellví a évoqué ici même il y a deux jours, la sixième grande vague d'extinction des espèces et la disparition des dinosaures. Aujourd'hui, on nous dit qu'une septième grande vague d'extinction des espèces est en cours, dix fois, cent fois plus importante peut-être que toutes celles qui l'ont précédée. Nous sommes bien d'accord pour dire que ça n'est pas forcément une catastrophe, que certaines espèces vont disparaître mais que d'autres vont apparaître. Mais le chiffre qui est avancé par certains experts, qui ne sont pas des écologistes fanatiques, est assez effrayant. On considère que 40 à 50 % des espèces pourraient disparaître au cours du siècle qui vient. Les causes en sont multiples : l'exploitation de certaines d'entre elles, la disparition ou la fragmentation de leurs habitats, les changements climatiques, les épidémies… Personne ne déplorera la disparition du virus de la variole ou le fait que la modification du génome de certains moustiques permette de rendre stériles ceux qui sont responsables de maladies terribles pour l'être humain comme le paludisme. Ce qui pose problème c'est que cette disparition irréversible se fasse de façon non réfléchie par l'espèce humaine.

En contrepartie de la prise de conscience de la réalité de la crise écologique, une rhétorique défensive bien huilée s'est mise en place. Je ne veux pas simplement évoquer ici le travail de lobbies puissants qui nient l'évidence : le lobby de l'amiante, le lobby du nucléaire, le lobby du pétrole. Vous avez peut-être vu ce film *Thank you for smoking* qui décrivait la façon dont le lobby du tabac a essayé de convaincre les Américains que fumer n'avait aucune conséquence pour la santé, voire que cela pouvait améliorer le bien-être et la qualité de vie des fumeurs. Al Gore décrit lui aussi, la mort de sa sœur d'un cancer du poumon, et la stupéfaction de son père, agriculteur, producteur de tabac, jusque là convaincu de bien faire… Ce à quoi je fais référence c'est plutôt l'idée dominante selon laquelle « On n'a pas le choix, il n'y a pas d'alternative. Si ça n'est pas moi, c'est quelqu'un d'autre qui poursuivra l'activité nocive. Si on renonce, quel en sera l'impact sur l'emploi ? Et puis, si je suis le seul à faire l'effort ça ne sert à rien, compte tenu de ce qui se passe en Chine, en Inde et ailleurs. »

Comment avoir un débat adulte sur ces questions quand l'écologie reste décrite comme une contrainte fâcheuse qui, comme je l'ai dit tout à l'heure, empêche le développement et le business ? Comme si le mépris de l'environnement n'avait pas lui-même un coût extravagant… Et là, je ne parle pas seulement de la disparition de certaines espèces ou des terres arables ou des matières premières non renouvelables…Je parle aussi du coût collectif extravagant de ce système qui nous conduit à financer la dépollution après avoir financé la destruction. On peut en donner beaucoup d'exemples, j'en donnerai un seul qui concerne le Sud-Ouest de la France. Vous savez que les maïsiculteurs refusent avec une certaine obstination de déclarer leurs captages d'eau et de payer leur eau. Ce sont donc les usagers domestiques qui assument sur leur facture d'eau non seulement le coût des activités agricoles, mais aussi la dépollution de l'eau polluée par ces pratiques agricoles qui ne sont pas maîtrisées.

Ignacio Ramonet, a évoqué, d'une façon très politique et à mon avis très juste, cette mécanique qui conduit systématiquement à privatiser les profits et à mutualiser les pertes. C'est vrai dans le domaine financier, c'est également vrai dans le domaine de l'environnement. Quand on considère que les espaces naturels ne valent rien, que la complexité et l'équilibre des écosystèmes ne valent rien et que les industriels ou les pouvoirs publics peuvent en utiliser librement non seulement l'usufruit et les intérêts mais aussi le capital collectif, on est vraiment en difficulté. D'ailleurs, je n'ai pas insisté sur ce point mais vous l'aurez bien compris, si nous sommes si préoccupés c'est parce que nous sommes passés en un siècle d'une économie de cueillette, (on prenait ce dont on avait besoin et la nature, cahin-caha, reconstituait le stock d'air, d'eau, de terre, de biomasse, de poissons...) à une économie de prédation. Lorsque j'étais au Ministère de l'aménagement du territoire et de l'environnement, j'avais d'excellentes relations avec le monde des affaires parce que j'avais compris leur manière de s'exprimer : ils font deux colonnes, les avantages et les inconvénients, les profits et les coûts. Je pense qu'il faut que nous procédions également comme cela si nous voulons nous faire comprendre des acteurs économiques. Ils voient très bien de quoi il s'agit quand on leur explique que pendant des millénaires nous nous sommes contentés de dépenser les intérêts, alors que maintenant nous sommes en train de manger, et avec que appétit, le « capital » !

* * *

Ma thèse, qui est partagée par la plupart des écologistes, est que partout à travers le monde ce sont les pauvres, ce sont les exclus, qui vivent dans les environnements les plus dégradés, qui subissent les premiers les conséquences de l'épuisement des ressources, les conséquences des décisions légères, de l'absence d'anticipation, de la soif de profit en matière d'environnement. La cause principale de la destruction des écosystèmes, de l'épuisement des ressources, de l'appropriation par quelques uns de la rente écologique – comme Ignacio Ramonet le décrit quand il évoque la dette que nous avons à l'égard des pays du Sud pour ce qui concerne le pillage de leurs ressources végétales et le brevetage du vivant de ces pays – c'est la même que celle de l'exploitation des hommes : c'est la soif de profit et de profit rapide ! Ce qui est une démarche totalement anti-économique. Je trouve assez normal que les entreprises veuillent gagner de l'argent mais leur obstination à scier la branche sur laquelle elles sont assises en sacrifiant l'avenir à un profit massif et rapide, voilà qui est préoccupant. La soif de profit des entreprises, dans une société où le bonheur des individus se réduit de plus en plus à l'accumulation de biens matériels, de biens de consommation, éphémères, conçus délibérément pour être non durables, ce modèle là n'est ni durable ni humain. Nous sentons qu'il faut inventer autre chose… Nous avons à travailler sur ce que pourrait être une sobriété choisie. L'idée est toute simple : moins d'emballages, moins d'obsolescence programmée, moins d'accumulation de biens matériels, plus d'intelligence, plus de culture, plus de partage. Je peux vous dire tout de suite, sans vous ennuyer avec mon expérience de maire, qu'à Montreuil une grande partie de la population, qui est issue d'une immigration récente, ne partage pas du tout mon avis. Quand on a été privé de tout, on n'a pas forcément envie de sobriété. On a envie d'avoir accès, enfin, à cette consommation multiforme qui faisait tellement envie sur les écrans de télévision qu'on captait par la parabole.

Le deuxième élément de ma thèse, c'est qu'il est encore temps de choisir. Il est de moins en moins temps mais il est encore temps. Ce qui est en cause, ce n'est pas la question de savoir s'il va falloir changer ou non. C'est de savoir comment ce changement s'opérera, son rythme, ses modalités et les moyens dont nous disposerons pour le rendre supportable, vivable, désirable même par les plus fragiles. C'est là le fondement de mon engagement écologiste. Avant d'être écologiste, je suis démocrate et avant d'être démocrate, je suis une femme de paix. Soit le changement s'opère de façon consciente, régulée, civilisée, démocratique, équitable, en un mot : pacifique. Soit il se fera de façon violente avec une sorte d'apartheid

planétaire où certains s'arrogeront le droit et les moyens d'une utilisation presque exclusive des ressources de la planète à leur profit pendant que d'autres se contenteront des miettes. Vous avez vu ces images de *compounds* sud-américains entourés de fil barbelé avec gardiens qui permettent à des CSP+ comme on dit en français, « catégories socioprofessionnelles supérieures », de protéger leur maison, leur jardin, leur piscine pendant que les pauvres errent, survivent avec les miettes en périphérie. Faudrait-il reconnaître à une minorité de la planète le droit de remplir et d'arroser des golfs pendant que d'autres devraient acheter verre à verre l'eau de leur survie ? Ce qui est en cause, ce n'est pas seulement une idée désincarnée de la justice et de la morale, c'est notre tranquillité, c'est notre sécurité, c'est la façon détendue dont on pourra concevoir l'avenir. Chaque jour qui passe nous éloigne de cette possibilité de travailler de façon pacifique ensemble.

Je me suis un peu intéressée à ce qui se passait en Andorre et j'ai eu envie de vous dire quelques mots de sujets qui peut-être vous préoccupent. Sans détailler la politique andorrane des déchets, de l'eau, de l'énergie, ou des transports publics. Et sans donner de leçons… Notre modèle de développement, le modèle européen, dont nous savons qu'il est loin encore des excès américains, n'est évidemment pas supportable, pas « exportable » à l'échelle d'une planète peuplée de 7 milliards d'êtres humains. Imaginez ce qui se passerait, si une majeure partie de l'humanité accédait aux « aménités positives », aux niveaux de consommation et aux conditions de confort dont nous disposons ici. Soyons au moins conscients de ce qui est en train de se passer !

Politique des déchets par exemple : on cite volontiers le chiffre d'un kilo de déchets par personne et par jour. Ce chiffre ne bouge pas, malgré les efforts déployés par les collectivités. Vous aurez d'ailleurs noté avec quel soin nous donnons de bons conseils aux populations alors même que nous sommes incapables de réduire nous-mêmes notre propre production de déchets. « Un kilo par personne et par jour » ? Le chiffre ne tient d'ailleurs pas compte de la masse inouïe des déchets agricoles. On peut réutiliser la bagasse de canne à sucre, la vinasse des distilleries ou le lisier des porcs… Le problème c'est qu'il y en a beaucoup trop. On ne prend pas non plus en compte dans ce kilo les déchets industriels, le relargage en mer de certains d'entre eux, les eaux usées, les rejets gazeux, etc. C'est un énorme souci, mais on se donne bonne conscience en disant « Bien sûr, quel que soit le sort final des déchets, la mise en décharge ou l'incinération, on développera en amont des filières qui permettront une collecte sélective,

un tri, une récupération, une réutilisation, un recyclage d'une partie marginale de ces déchets ». En vérité, il va falloir changer de modèle parce qu'aucune des solutions existantes n'est dénuée de conséquences sanitaires et environnementales. Ce n'est pas faire insulte à Andorre que de pointer le fait que quand on construit une usine d'incinération elle ne fonctionne dans des conditions optimales sur le plan environnemental, qu'on ne contrôle les émissions de dioxines, de fumées, etc. que si elle est suffisamment alimentée. La stratégie qui conduit à réduire le volume des déchets conduirait paradoxalement pour faire fonctionner l'usine, à importer des déchets sur le territoire puis à réexpédier ailleurs, dans une station de traitement ultime, les résidus de cette incinération. Quand on parle des « cendres » ou des « fines », on a l'impression que cela n'est pas grand-chose. Mais c'est un tiers du volume des déchets qu'on brûle, et ça représente beaucoup de camions ! Sans compter l'impact sur nos budgets, lui aussi considérable…

Deuxième difficulté, l'eau. Là encore, vous allez dire qu'en Andorre l'eau n'est pas un souci. C'est vrai. Mais dans la plupart des pays européens, asiatiques ou en Afrique, c'est devenu un problème majeur. En France ou en Espagne, nous sommes passés, en quelques années, de 150 litres à 200 litres d'eau par personne et par jour en moyenne. Au Burkina, au Mali, on est à 15 litres, 20 litres pour tout : l'agriculture, la toilette, la cuisine. En France aujourd'hui, ce sont les usagers domestiques, les familles qui paient pour les agriculteurs ou les industriels ! et nous avons toujours un système de tarification de l'eau inversement proportionnel à la consommation. Si vous êtes un gros consommateur, vous payez votre eau moins cher que si vous faites des efforts de maîtrise. Révoltant, non ?

Le troisième sujet dont je voudrais dire un mot c'est l'énergie. Mon pays n'est pas un pays modèle en la matière. En Espagne il y a 8 réacteurs nucléaires, en France il y en a 58. Pourtant, la France qui continue à tenir un discours sur l'indépendance énergétique du pays, a une facture pétrolière à peu près comparable à celle de l'Allemagne, qui est un pays qui recourt beaucoup au pétrole, à la fois parce qu'il peine à limiter la vitesse maximale des voitures sur les routes et qu'il a une part du nucléaire qui est beaucoup moins importante que celle de la France. Je pense que l'opinion a évolué ces dernières années. Tchernobyl, 26 avril 1986, partout une prise de conscience. Et en France, un mensonge d'État. Un mensonge d'État puisqu'on nous a raconté qu'il était hautement improbable que les molécules radioactives osent franchir la frontière de notre pays. Cela fait

rire, sauf qu'il a fallu un procès, que le député vert Noël Mamère a gagné, pour que soit enfin reconnu le fait que la contamination radioactive s'était évidemment opérée au même rythme en France que dans les autres pays européens. Tchernobyl avec un impossible bilan, 600 000 liquidateurs, 60 000 décès sans doute, des milliers de kilomètres carrés stérilisés durablement pour toute activité humaine. Et 25 ans plus tard, Fukushima. Fukushima Daiichi, où on nous a menti aussi. Quand je dis « on » nous a menti, je ne sais toujours pas qui nous a menti. Est-ce que c'est Tepco, est-ce que c'est le gouvernement japonais, est-ce que c'est le gouvernement français ? Ce qui est sûr, c'est qu'il a fallu attendre le 18 mai pour que Tepco, puis le gouvernement japonais, reconnaissent que c'est 5 heures à peine après le début de l'accident que le cœur de la tranche numéro 1 de Fukushima Daiichi a fondu. Cela m'intéresse de savoir qui a menti. Est-ce que ça n'est pas au fond le lobby nucléaire français qui était trop content de vendre des systèmes de réparation ? Si ça n'est pas le cas, je ne comprends pas que Nicolas Sarkozy, qui est tellement présomptueux, qui aime tellement faire preuve de son importance, n'ait pas demandé des comptes au Premier ministre japonais. Pourquoi ces deux dates ? Au moment de Tchernobyl, la catastrophe semblait loin, c'était la Russie, c'était un État en pleine déliquescence et ça semblait expliquer la provenance de la catastrophe. Fukushima, ça n'est pas la même chose. Le Japon était donné en exemple du partenariat exigeant et efficace tant sur le plan scientifique que sur le plan politique, jusqu'à l'accident de Fukushima.

Fukushima, c'est aussi la réponse à ceux qui nous disent : « c'est impossible de sortir du nucléaire ». Mais ça illustre assez bien ce que je disais tout à l'heure : on choisit ou on subit. Le gouvernement japonais, il subit. Il est en train, cette semaine, d'arrêter la 42e et la 43e des 54 tranches nucléaires japonaises, soit 80 % de son parc nucléaire en moins. J'entends dire que le gouvernement japonais va démarrer des centrales thermiques, qu'il va émettre davantage de carbone, qu'il est hautement probable qu'il ne respectera pas les engagements de Kyoto. C'est vrai. On a le droit pourtant d'arbitrer, de choisir, c'est là toute mon histoire politique.

Sortir du nucléaire au risque de l'effet de serre. Personne n'est prêt à prendre ce risque. Mais en fait, les choses vont se passer comme c'est le cas quand on essaie d'arrêter de fumer. On peut se dire « je fume 30 cigarettes par jour mais je vais passer à 29, puis à 28, puis à 27, puis à 26 », c'est un scénario. On peut décider, en ce qui concerne le nucléaire, d'arrêter chaque centrale une fois qu'elle arrive en fin de vie, ce qui

donne le temps de préparer l'alternative. Chaque fois que nous arrêterons une centrale, nous nous serons préparés en combinant la maîtrise des consommations et la diversification des sources d'énergie, en utilisant chacune d'entre elles pour ce qu'elle sait faire de mieux. Ou bien on se dit «j'arrête tout du jour au lendemain, il est probable que je vais grignoter des sucreries, que je prendrai quelques kilos. Mais mon objectif premier, c'est d'arrêter de fumer, mon objectif second, dans un deuxième temps, et ce sera plus facile, ce sera de reperdre les quelques kilos. » Au Japon, on a arrêté la plupart des centrales au prix d'une augmentation des émissions de carbone. Dans un second temps, les émissions de carbone seront maîtrisées parce qu'on aura avancé vers la voie de l'efficacité énergétique et de la diversification, et renoncé à un certain nombre de consommations débiles. Débiles doublement ; débiles au sens de ridicule et au sens de faible comme l'indique l'étymologie latine.

Alors, que faire ? Bien des scientifiques, bien des politiques, bien des militants associatifs ont sincèrement pensé qu'il suffirait d'apporter des informations à jour, des arguments rationnels, pour convaincre et dans la foulée, engager le changement radical des modes de production et de l'organisation sociale permettant de limiter la casse. Mais je pense que c'est faux. Tout le monde connaît les dégâts du tabac, est-ce que ça suffit pour convaincre d'arrêter de fumer ? Cela marche chez certains, qui sont mûrs, qui sont prêts, mais pas sur l'écrasante majorité. Je connais les dégâts du sel et je mange trop salé depuis trente ans. Je crains pour ma part que, d'une certaine façon, la description apocalyptique des désastres écologiques ait un côté démobilisant. N'en jetez plus, c'est trop, l'impuissance et le découragement priment. On a tous effectivement vu des films, des témoignages, des émissions coup de poing, qui nous ont montré comment les forêts de Tasmanie brûlent, comment des engins forestiers énormes défrichent la forêt amazonienne, comment des molécules toxiques – de l'arsenic – utilisées en quantités permettent de trouver de l'or, comment les navires usines épuisent les ressources halieutiques au large du Sénégal ou de l'Afrique de l'ouest, générant évidemment la famine chez les pêcheurs côtiers et l'épuisement des fonds marins. Nous avons tous vu ces reportages dans lesquels on nous montre des usines atroces dans lesquelles des êtres humains exploités perdent le goût de vivre ; l'essentiel de leur travail étant d'accrocher des poulets vivants à la chaîne qui va leur trancher le cou. Vous aurez peut-être remarqué que ces quinze dernières années, une bonne partie de cette industrie aviaire s'est délocalisée. Au Brésil,

par exemple, parce qu'il n'y a pas de normes écologiques concernant le rejet des effluents et des déchets de cette activité, mais aussi parce que le droit du travail y est balbutiant et que le suivi sanitaire des personnes qui travaillent dans ces usines n'est pas assuré comme il le serait ici.

Beaucoup de ces activités se sont développées sans que nous le décidions collectivement. Comment, qui a décidé, qu'un poulet, une vache ne devaient plus être élevés à la ferme, mais dans des usines ? Quelles en sont les conséquences ?

Je veux à ce stade dire quelques mots des « lanceurs d'alerte » qui tirent la sonnette d'alarme, vous parler de cette cinéaste française, une femme extraordinaire, qui s'appelle Marie-Monique Robin. Elle a réalisé un documentaire sur la base d'un livre qu'elle a écrit, qui s'appelle « Notre poison quotidien », qui montre comment les produits chimiques contaminent l'ensemble de notre chaîne alimentaire et l'ensemble de nos repas, de l'air qu'on respire, de l'eau qu'on boit, etc. Marie-Monique Robin est une lanceuse d'alerte, comme le sont d'autres personnes en Espagne, en Andorre et en Catalogne. Attaqués par les lobbies, ridiculisés par les experts officiels, marginalisés par les « grands médias » et les institutions scientifiques : nous leur devons notre protection politique et civique. Ils n'ont pas toujours raison, ils se trompent parfois mais ils ont parfois raison avant tout le monde. Je me souviens de la façon dont mon ami André Cicolella a été cassé par sa hiérarchie, exclu de son labo de recherche quand il a commencé à dénoncer l'impact sur la reproduction humaine et sur l'immunité des éthers de glycol. Cela avait été un grand « progrès », les éthers de glycol. C'est le solvant dans lequel on dilue l'antibiotique qui sert à désinfecter les boutons des ados ! C'est le produit qui a remplacé les solvants glycérophtaliques dans les peintures ! Autrefois les peintures sentaient mauvais et séchaient lentement, aujourd'hui elles sentent beaucoup moins fort et elles sèchent plus vite, grâce aux éthers de glycol. C'est aussi le produit qui permet d'imprimer les tickets thermo-imprimés dans les magasins, qui double les boîtes de conserve, etc. Aujourd'hui on sait qu'André avait raison et on dit « oui, il faut enlever les éthers de glycol partout ». André Cicolella a eu sa carrière cassée. Depuis, il a mis le doigt sur un autre problème de santé publique : le bisphénol A. Nous sortons d'une phase pendant laquelle on disait « ne pas savoir ». Et on continue à ne pas savoir sur beaucoup de sujets… Notre vigilance civique et le souci avec lequel nous écoutons non seulement les experts officiels, mais aussi les contre-experts sont essentiels.

Je pense que ça ne sert à rien d'effrayer. Mais cela ne sert pas non plus de faire ce que les politiques ont fait pendant si longtemps : tenir un discours super radical, déterminé, et très courageux sur les réorientations indispensables, sans que jamais ou presque, les décisions, les budgets, les moyens ne suivent. J'entends beaucoup parler mais je vois peu d'actions. On se donne bonne conscience. Vous vous souvenez peut-être de cette mode, il y a une quinzaine d'années, des sablés un peu « étouffe-chrétien », très denses, enrichis en protéines, proposés pour maigrir. À l'époque, j'étais encore médecin, et je recevais des dames – c'étaient surtout des femmes, il faut dire la vérité – qui mangeaient des sablés et qui s'étonnaient de ne pas perdre de poids. Je faisais un interrogatoire un peu plus poussé et je me rendais compte qu'elles prenaient les sablés en plus du régime hypercalorique qui était leur ordinaire. Pour le développement durable, ça va être comme ça. Ce n'est pas faire comme d'habitude et puis un geste symbolique pour se donner bonne conscience, à la marge. Il va falloir passer à l'action et le faire de la seule façon qui vaille : en reconnaissant la complexité du défi.

Les citoyens sont impatients, le politique est discrédité. L'état de grâce, la période où l'on peut faire ses preuves après les élections, durait autrefois environ un an. Cette période s'est réduite maintenant à quelques semaines. Comment, dans ces conditions, faire le lien entre le court terme et le long terme, entre ici et ailleurs ? Comment faire reconnaître la complexité de la décision ? Comment expliquer que la décision prise aujourd'hui ne portera ses fruits que dans le temps long ? Même si on explique, c'est difficile.

Je suis écologiste et maire d'une ville de Seine-Saint-Denis, dans l'est parisien. Dans ma ville, se côtoient des « bobos » – des bourgeois bohèmes – et des personnes qui vivent dans une extrême précarité. Certains de ceux qui ont voté pour moi, me disent « j'espère que maintenant qu'on a voté pour une maire écologiste, on va passer au bio à la cantine ! ». La vérité, c'est que lorsque j'ai été élue maire de Montreuil, j'ai fait le choix politique d'accueillir 1 500 enfants supplémentaires dans les cantines (les enfants de chômeurs n'avaient pas le droit à la restauration scolaire sous l'ancienne mandature), ce qui m'a conduit à repousser de plusieurs années la généralisation de la nourriture bio dans les cantines. Quel a été mon raisonnement ? Faire venir du bio du Mexique, d'Argentine, de Chine ou de Pologne, c'est désastreux du point de vue bilan écologique global ! Et surtout, pour le prix du passage en bio, je pouvais, sans dépenses supplémentaires, accueillir à la cantine les 1 500 enfants supplémentaires dont je pressentais que c'était peut-être

leur seul repas équilibré de la journée. Nous avons fait le choix social, pas le choix écologique mais je vous assure, c'est un choix éminemment écologique, à condition qu'on l'explique.

Quand on décide d'abolir la peine de mort ou de donner le droit de vote aux femmes, on prend une décision politique, elle s'applique. Quand on décide de conjurer la menace du changement climatique, c'est plus compliqué. Le CO_2, ça ne sent pas mauvais et puis si on fait des efforts aujourd'hui, c'est ceux qui vivront après nous, demain ou après-demain qui en recevront les bénéfices. Comment agir aujourd'hui ? Il n'y a pas d'autre solution que d'inventer un nouveau modèle de vie démocratique, d'échange, qui ne tranche pas de façon absurde entre la démocratie représentative et la démocratie participative, qui ne se contente pas d'empiler des couches de bureaucratie et qui ne se contente pas d'ouvrir le parapluie pour mettre à l'abri les politiques invoquant la sagesse des experts. Il y a en général plusieurs chemins pour parvenir à un résultat, on ne les choisit pas au hasard, on doit évaluer les avantages et les inconvénients de chacune des pistes et prendre à témoin les citoyens des chemins qu'on leur propose. C'est un peu comme en montagne. Si on veut atteindre le refuge avant la pluie, on se dit : « Je peux peut-être prendre le chemin des chèvres, il est plus raide, il est plus difficile et je risque de laisser des gens en chemin, ou bien je peux prendre un sentier plus tranquille, je suis sûr que tout le monde sera là. Mais si l'orage menace, on va hâter le pas évidemment, quel que soit le chemin qu'on aura choisi. Si quelqu'un reste en retrait, on l'accompagne, on allège son sac pour qu'il puisse rejoindre l'équipe. » Ni l'autorité des experts, ni l'arbitraire du politique. La vitalité de la vie démocratique ! Une fois qu'on a dit ça, on n'a évidemment rien dit du tout.

Dans certains domaines, il faut des réformes rapides, radicales, des ruptures, des révolutions. Dans d'autres domaines, on peut prendre le temps de réformes plus douces. La politique, comme l'économie, est une science inexacte comme le dit Daniel Innerarity. Les citoyens ne sont pas idiots, on décide en situation d'incertitude, il y a des conflits d'intérêt, il y a des conflits d'usage, il y a des marges de manœuvre incertaines. On a le devoir de mettre en place les outils de suivi et d'évaluation qui permettent de revenir vers les citoyens pour leur rendre des comptes. Pour moi, la protection de l'environnement et la justice sociale vont ensemble. L'écologie n'a de sens que si elle permet de vivre mieux. L'écologie est populaire ou bien elle ne mérite pas d'exister. L'écologie, c'est un projet émancipateur. J'ai cru comprendre que cette volonté de lier de façon très

étroite l'expérience concrète du terrain, très pragmatique, et l'utopie, au sens où le décrit Ignacio Ramonet agaçait assez profondément tel ou tel de vos journalistes. C'est normal, ça secoue, c'est fait pour ça. Moi je suis sûre en tout cas qu'on a beaucoup d'atouts.

Dans mon travail quotidien à Montreuil, plus encore qu'au Ministère où nous sommes corsetés par le travail interministériel, les engagements internationaux, les rythmes de la construction européenne… Je me sers de tout ce que j'ai à ma disposition. La culture des résistants, la culture des alternatives de vie et des comportements innovants, la culture des utopies, de la modernité, la culture de gouvernement ou des institutions. Nous ne sommes pas des « babacools » ! Nous sommes en train d'inventer les institutions adaptées au monde dans lequel on vivra demain. La culture du changement, ce n'est pas une ligne droite, c'est un archipel. L'idée c'est de s'appuyer un peu à « géométrie variable » sur des forces qui bougent dans la société, qui nous contestent, qui nous bousculent mais qui nous permettent d'avancer. Le sujet c'était : « l'écologie, évolution ou révolution ? ». Je me sens très révolutionnaire dans mes objectifs à long terme mais, parce que j'ai constaté que les révolutionnaires sont en général des gens aigris au soir de leur vie pour avoir dû constater, soit que la révolution n'avait pas eu lieu et qu'ils n'avaient rien fait, soit que la révolution s'était éloignée des idéaux de départ et qu'ils étaient frustrés et trahis, j'ai choisi d'être réformiste, et radicalement réformiste, dans mon mode d'action.

Je suis maire d'une ville de 105 000 habitants dans l'est parisien, une ville plombée par 75 ans de communisme municipal où toute dépense était considérée comme légitime et tout effort d'efficacité de la dépense publique comme une injustice inacceptable. J'ai hérité d'un patrimoine extraordinairement dégradé, les trottoirs, l'éclairage public, 47 écoles, des crèches, les gymnases… Rien ne semble avoir été entretenu. Et la première des tâches écologiquement logique, c'est juste de rattraper le niveau moyen d'équipement des autres villes… Rassurez-vous, je fais tout ce que vous attendez d'une écologiste ferme dans ses convictions sur la primauté de nos transports collectifs, sur la construction de nouvelles écoles passives et d'une piscine épurée grâce à des plantes, sur la construction d'un éco-quartier, sur la construction de logements, passifs eux aussi, sur la maîtrise publique du foncier. J'ai revu les achats et les marchés publics avec des clauses sociales d'insertion, d'emplois réservés à des personnes handicapés, des clauses environnementales… Concernant les mesures écologiques, j'ai, par exemple, éradiqué les désherbants chimiques, très

nocifs pour l'environnement et pour la santé des agents. Malgré les maladies professionnelles aux services de la voirie et des espaces verts, les agents ont eu du mal à accepter ces changements de méthodes de travail. Trois ans après ils ont enfin compris les bénéfices pour leur santé et l'environnement de leur ville. C'est une petite victoire, mais elle montre que le changement est un processus de très longue haleine. J'ai décidé de faire en tout temps et en tout lieu le lien entre les questions sociales et les questions écologiques. Ma priorité reste la cohésion sociale, la culture, le sport, l'éducation, la jeunesse, la qualité des espaces publics, l'offre de jardins publics, la mixité des espaces, la diversité des populations. Parce que, si nous ne vivons pas ensemble, et non pas comme une juxtaposition de communautés, si nous ne prenons pas conscience de notre communauté de destin à l'échelle de notre ville, pas contre les autres, mais avec les autres, alors ça sera très compliqué de faire comprendre que nous avons une seule planète à notre disposition.

J'essaie à chaque instant de faire les bons choix de solidarité, de sobriété, de responsabilité. Je dirais que ce qui définit le mieux mon travail de maire c'est que j'essaie d'agir, comme on disait autrefois, dans la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen en France, « en bon père de famille », parce qu'évidemment les femmes n'avaient à l'époque guère de droits. J'essaie simplement d'être une personne rationnelle, responsable, d'anticiper plutôt que de subir, de préparer plutôt que de réparer. J'ai l'impression que sur le long terme ça portera ses fruits. Montreuil est l'unique ville où en vraie grandeur s'expérimente la transformation écologique de la société, le changement de comportement et d'habitudes individuelles et collectives grâce auquel on pourra sauvegarder les valeurs démocratiques : liberté, solidarité, non violence, autonomie, responsabilité et coopération.

Entre la peur et le ressentiment : passions et pathologies de l'âge global

Elena Pulcini

Doctora en filosofia per la Universitat de París 3-Sorbona Nova. Professora de filosofia i coordinadora del seminari de filosofia política del Departament de Filosofia de la Universitat de Florència. La seva recerca se centra en temes d'antropologia filosòfica i filosofia social i política. Ha format part, durant dos mandats consecutius, de la junta directiva de la Societat Italiana de Filosofia.

Dijous 1 de setembre

Je voudrais faire deux considérations préliminaires. En premier lieu, je pense que le thème des passions est éclairant si l'on veut analyser l'âge global en tant que *temps de crise*[1]. En second lieu, je concentrerai en particulier mon attention sur deux passions qui, à mon avis, sont aujourd'hui très présentes et incisives : c'est-à-dire la *peur* et le *ressentiment*, que je considère comme étant liées par un rapport spéculaire et qui assument un caractère pathologique.

On voit émerger aujourd'hui des menaces planétaires toujours plus inquiétantes. Catastrophes écologiques, épidémies virales, risques de guerre biologique et nucléaire, flux migratoires, développements préoccupants des biotechnologies et, *last but not least*, terrorisme international provoquent un état d'insécurité et d'anxiété aiguisé par la conscience obscure de leur nature incontrôlable, surtout en raison de leur caractère global. Car ces menaces ont la caractéristique inédite de franchir les frontières nationales et d'ignorer les géographies territoriales, en produisant des effets cumulatifs ; et en causant cette « perte de contrôle » qui expose les individus de la société globale à un sentiment d'impuissance et de dépaysement[2].

On voit avant tout revenir la peur laquelle devient, dans sa configuration sociale et politique, un défi pour la sécurité illusoire et arrogante de nos démocraties[3]. Mais, au moment même de sa réactivation – ce qui révèle son caractère tout autre qu'obsolète – la peur, qui peut-être considérée

1 Sur l'importance des passions pour la réflexion sociale et politique, cfr. M.Nussbaum, *Upheavals of Thought* : *the Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, 2001 ; J. Elster, *Political Psychology*, Cambridge University Press, 1993. Je me permets aussi de citer mon livre *L'individuo senza passioni. Individualismo moderno e perdita del legame sociale*, Bollati Boringhieri, Torino, 2001 (traduction anglaise : *The Individual without Passions. Modern Individualism and the Loss of Social Bond*, Lexington, Lanham-USA, 2012 (à paraître).

2 Z. Bauman, *In Search of Politics*, Cambridge, Polity Press, 1999.

3 Cfr. C. Robin, *Fear*, Oxford University Press, 2004.

comme la plus ancienne des passions, paraît prendre une configuration particulière qui rend difficile – comme on le verra – d'en reconnaître la phénoménologie psychique, tout comme de déterminer les stratégies possibles pour l'aborder.

La peur est sans doute une forme fondamentale de l'expérience, en particulier humaine, puisque l'homme est le seul être vivant qui possède l'idée de la mort. Ce n'est pas un hasard si, dès ses origines, l'humanité a élaboré plusieurs stratégies culturelles pour aborder la peur qu'inspirait un monde perçu comme étant hostile et étranger. Les mythes, les religions, les rites sont les formes archaïques de réponse à la violence du monde naturel et à l'angoisse qui en découlent ; ils représentent les formes symboliques avec lesquelles les hommes apprivoisent la nature, en la transformant en quelque chose de « familier », pourrait-on dire avec Hans Blumenberg (en termes freudiens, *heimlich* : opposé à *unheimlich*, l'inquiétante étrangeté)[4].

Ce décor subit toutefois des changements radicaux dans la modernité : en premier lieu parce que la *source* même de la peur change, dès lors que ce n'est plus la nature, mais *l'autre* qui en est à l'origine ; en second lieu, parce que la réponse relève non plus des structures collectives, mais de l'individu qui est devenu une valeur sociale. En somme, la réponse devra être trouvée consciemment et rationnellement, sur le plan immanent et individuel, par une subjectivité qui se découvre libre et capable d'élaborer de manière autonome des structures de défense qui lui permettent de se « délivrer de la peur ».

C'est là le décor décrit par Thomas Hobbes, qui peut être légitimement considéré comme le paradigme par excellence de la modernité.

Hobbes décrit justement un *temps de crise* (guerres de religion, etc.) : il décrit des individus désorientés par une profonde crise d'insécurité issue de ce que Blumenberg a appelé « la perte de l'ordre[5] ». Les individus ont perdu les points de repère préconstitués : ils sont libres et égaux, mais c'est justement pour cette raison qu'ils sont exposés à une insécurité provoquée par l'autre, perçu comme un rival et un ennemi. Là encore, la peur est

4 H. Blumenberg, *Die Legitimität der Neuzeit,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1966.

5 Ibidem

une peur de la mort, mais cette fois infligée par l'autre ; elle est donc essentiellement une « peur de l'autre ». La violence réciproque produite par la recherche du pouvoir entre des individus doués des mêmes droits et des mêmes désirs, aboutit à un état de conflit et de guerre qui engendre la peur : peur de ce *summum malum* qu'est la mort violente, peur réciproque (*mutuus metus*) qui fait de la vie en commun une « triste condition[6] », dans laquelle l'existence de chacun devient « solitaire, misérable, désagréable, brutale et brève[7] ».

De manière paradoxale, toutefois, c'est de cette peur même que provient la solution proposée par Hobbes. Car il arrive que cette peur qui rend insupportable la vie en société agisse comme une sorte de choc émotif qui reconduit les individus à la raison et à la conscience de l'urgence de s'autolimiter. Les hommes, méfiants les uns envers les autres et envers leurs propres passions, décident, à travers un pacte rationnel, de s'en remettre à une institution – l'État – pour qu'elle les libère du conflit et de la peur, en leur garantissant une société pacifique et ordonnée.

La peur est donc un fondement de la société politique moderne et, partant, de la paix, de la sécurité et de la stabilité de la vie en commun.

Or, nous savons bien que tout cela exige une renonciation radicale de la part des individus (à leurs droits et à leurs passions). Et nous savons aussi que la peur n'est pas supprimée pour autant, mais seulement transformée (de peur de l'autre en peur de l'État, de peur réciproque en peur commune/*metus communis*). Mais ce qu'il est intéressant de remarquer ici, c'est l'émergence d'un rôle *positif* de la peur : la peur, chez Hobbes, joue finalement un rôle productif, constructif[8]. Elle est une passion « raisonnable[9] » qui s'oppose au droit illimité à la liberté et aux passions destructrices ; et qui s'avère fondamentale pour pousser les individus à la décision rationnelle du pacte et à la construction d'un « artifice » (l'État) en dehors du conflit émotif, afin de pouvoir garantir l'ordre et la paix.

---

6 Th. Hobbes, *Leviathan, 1651 ; traduction en italien : Leviatano, La Nuova Italia, Firenze, 1987.*

7 Ibidem.

8 Cfr. R. Esposito, *Communitas*, Einaudi, Torino, 1998 ; C. Galli, *Modernità della paura. Jonas e la responsabilità*, dans "Il Mulino", 2, 1991.

9 Cfr. R. Polin, Politique et philosophie chez Thomas Hobbes, Vrin, Paris, 1977.

La peur devient donc, dans la modernité, une passion « politiquement productive[10] ». Elle se révèle un moteur puissant pour garantir l'ordre politique et reconstruire l'espace symbolique[11].

* * *

Maintenant, je voudrais poser le problème suivant : quel rapport y a-t-il entre *cette* peur, constructive et socialement efficace, et la peur globale dont je parlais au début ?

La première hypothèse que je voudrais énoncer, c'est que dans la modernité avancée et plus précisément à l'âge global, le statut de la peur subit des métamorphoses de taille qui annule son rôle productif « hobbésien » ; la peur devient essentiellement « improductive », puisqu'elle n'arrive pas à se traduire en actes rationnels et projectuels capables de garantir la paix et la sécurité des individus[12].

On pourrait à ce propos évoquer la distinction freudienne entre la *peur* (*Reale Angst*) et l'*angoisse* (*Angst*) : elles sont toutes deux des réactions de défense, mais la première est la réaction à un événement réel, alors que la seconde l'est à un événement indéfini, à un objet indéterminé[13]. Or, ce qui émerge distinctement à l'âge global, ce n'est plus la peur de dangers naturels, concrets et identifiables, mais l'angoisse face à des menaces « indéterminées ».

Zigmunt Bauman a résumé cette situation avec le concept d'insécurité (*Unsicherheit*) il s'agit d'une allusion à une insécurité répandue, qui concerne le plan immédiat de la peur pour la sécurité personnelle, le manque de confiance envers la stabilité du monde et des institutions, la perte de confiance en soi-même et en ses propres capacités[14].

10 R. Esposito, Communitas, cit.

11 R. Escobar, *Metamorfosi della paura*, Il Mulino, Bologna, 1997.

12 Galli, *Modernità della paura*, cit.

13 Galli, *Modernità della paura*, cit.

13 S. Freud, Hemmung, Symptom und Angst, 1926, Gesammelte Werke, Fischer Verlag, Frankfurt, 1999, 18 vol., vol. XIV.

14 Z. Bauman, *In search of Politics*, cit.

On voit ainsi apparaître des peurs, ou plutôt des angoisses nouvelles, dont deux surtout qui sont, à mon avis, caractéristiques de l'âge global :

1. La peur des soi-disant « risques globaux », c'est-à-dire des risques produits par l'homme lui-même à travers le développement scientifique et technologique[15] : il suffit de penser au phénomène du *global warming* et à la menace nucléaire. Dans ce cas, l'angoisse est provoquée par des actions qui aboutissent à des effets imprévus et non désirés, même, difficiles à identifier et à contrôler.

2. La peur de l'autre, qui prend toutefois, par rapport au décor hobbésien, une configuration inédite.

Je voudrais préciser tout de suite que ce n'est pas sur le premier aspect que je vais concentrer mon attention, bien qu'il ait été au centre de mes réflexions dans mon livre *La cura del mondo*[16], mais plutôt sur le second. En d'autres termes, j'analyserai ici le phénomène de la *peur de l'autre* et de ses transformations actuelles.

À ce propos, la première question qu'il faut poser est à mon avis la suivante : qui est l'*autre* aujourd'hui ?

Ce n'est plus la figure que nous avons rencontrée dans le contexte hobbésien. Nous avons vu que chez Hobbes, l'autre est le rival et l'ennemi auquel on est lié par une relation, certes conflictuelle, mais dont le caractère périlleux est indéniable et concret. En soulignant la peur de la mort violente produite par l'affrontement entre deux sujets qui se heurtent parce qu'ils prétendent aux mêmes droits et aux mêmes passions, Hobbes nous donne l'image d'un conflit immédiat dans sa tangibilité et sa matérialité. Et c'est précisément de ce caractère immédiat que naît une peur puissante et mobilisatrice. Il s'agit en outre d'individus liés par une relation paritaire, tout aussi libres de décider quelles réponses donner à la condition de peur issue du conflit et de l'agression réciproque. L'autre, en somme, n'est pas seulement un autre

15 U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

16 E. Pulcini, *La cura del mondo. Paura e responsabilità nell'età globale*, Bollati Boringhieri, Torino, 2009 ; traduction en anglais : *Care of the World. Fear and Responsibility in the Global Age*, Springer, 2012 (à paraître).

connu et identifiable dans sa corporéité précise et concrète, mais il est aussi – peut-être pour cette raison même – quelqu'un avec qui on peut négocier pour aboutir à une solution rationnelle qui libère les uns comme les autres de la peur et de l'insécurité.

Mais aujourd'hui, l'autre n'est plus le rival hobbesien, concret et identifiable, avec lequel on se heurte à partir d'une condition d'égalité. L'autre est devenu l'étranger, le différent, une figure sans visage ni nom qui incarne la *différence* : différence ethnique, religieuse, culturelle. Il suffit de penser aux grands flux migratoires produits par la globalisation, à la contamination entre les cultures et les styles de vie, au soi-disant multiculturalisme.

L'autre est donc l'« étranger intérieur » dont nous parlait déjà Georg Simmel au début du XXe siècle : c'est celui qui vient pour rester[17], celui que l'on ne peut ni assimiler parce qu'il maintient sa propre identité, ni expulser parce qu'il n'y a plus de véritable *limite/frontière* entre le dedans et le dehors, entre l'ici et l'ailleurs dans la société globale. La *limite/frontière*, qui évoque l'idée d'une ligne de démarcation précise et rassurante, comme dans la première modernité fondée sur l'État et le territoire, a été en effet substituée par un *limes* ni clairement tracé ni définissable, qui exclut mais ne sépare pas et qui ne garantit plus aucune immunité[18]. L'étranger est désormais parmi nous. Ce n'est plus celui que nous pouvons expulser, ni celui qui vient et puis s'en va ; au contraire, il est de plus en plus identifiable avec la figure simmelienne de « l'étranger intérieur » : « celui qui vient et qui demain va rester », dit Simmel[19], de sorte qu'il devient impossible d'exporter « ailleurs » ce qui trouble la paix et la cohésion intérieures.

Caractérisé par un paradoxe constitutif en vertu duquel il est une présence à la fois intérieure et distante, proche et étrangère, l'*autre* de la société globale (immigré, réfugié ou clandestin) représente une menace permanente et inquiétante, répandue et multiforme, qui défie toute stratégie d'assimilation ou d'expulsion : il devient par conséquent une source endémique de peur qui paraît vouer les stratégies traditionnelles de défense à l'échec.

17 G. Simmel, *Exkurs über den Fremden*, dans *Soziologie*, Dunken & Humblot, Leipzig, 1908.

18 Cfr. R. Escobar, *Metamorfosi* della paura, cit.

19 G. Simmel, *Exkurs über den Fremden*, cit.

La peur de l'autre devient ce que je voudrais définir la *peur de la contamination* (un concept qui m'est inspiré par la réflexion de Georges Bataille[20]). Mais, comme je l'ai déjà suggéré, il s'agit plutôt d'angoisse que de peur, puisque l'autre devient une figure indéterminée qui peut revêtir plusieurs visages.

Au risque de contamination, les individus de la société globale donnent une réponse à la fois défensive et agressive : ils réagissent par la projection sur l'autre de leurs propres peurs et par une recherche d'immunité qui aboutit à l'opposition violente Nous/Eux. En d'autres termes, l'angoisse produit des effets persécuteurs qui poussent à la construction d'un « bouc émissaire[21] » sur lequel diriger le *blaming* collectif, à savoir l'attribution de responsabilité et de culpabilité. Elle pousse en outre à la formation de « communautés destructives[22] » qui trouvent leur cohésion dans la volonté d'exclusion violente de l'autre en tant que porteur de mal présumé. À ce propos, Bauman a parlé de « communautés de la peur » et Sennett nous a mis en garde du « Nous » en tant que « pronom dangereux[23] ».

On assiste à la résurgence plus ou moins souterraine – à force de prétextes – de mythologies de la pureté qui débouchent sur une « attaque contre les minorités[24] » et sur la prolifération de conflits ethniques et religieux, dont l'élément commun est la neutralisation (mais il serait plus juste de parler d'exorcisation) des différences. En somme, le « devenir intérieur » de l'étranger, qui rompt la limite traditionnelle entre un dedans et un dehors, et l'indétermination de la figure de l'autre, produisent une radicalisation du mécanisme immunitaire, qui donne à son tour origine à une projection persécutrice sur l'autre (chaque fois choisi *ad hoc* sur la base de certaines qualités) et à l'*invention de l'ennemi* à travers la construction de boucs émissaires.

---

20 Bataille parle plutôt de « contagion », de « blessure », pour décrire une relation qui présuppose une altération, une exposition du sujet à l'autre, cfr. *Sur Nietzsche*, dans Id., *Oeuvres Complètes*, Gallimard, Paris, 1973, vol. VI.

21 R. Girard, *Le bouc émissaire*, Grasset, Paris, 1982.

22 Le terme est de R. Sennett, *The fall of Public Man*, Norton, New York, 1976.

23 Z. Bauman, *Community. Seeking Safety in an Insecure World,* Polity Press, Cambridge, 2001 ; R. Sennett, *The Corrosion of Charatcter. The personal Consequences of Work in the New capitalism*, Norton & Co., New York-London, 1998.

24 A. Appadurai, *Sicuri da morire. La violenza nell'epoca della globalizzazione*, Meltemi, Roma, 2005.

Autant affirmer que la peur perd, pour ainsi dire, toute qualité raisonnable et toute fonction productrice pour se transformer en haine et mépris. L'individu – l'individu de l'Occident – se sent assiégé par l'étranger, menacé dans sa propre sécurité, dans ses privilèges et dans son identité. L'autre est perçu comme celui qui envahit nos territoires, qui nous dérobe travail et ressources ; et qui surtout, par sa diversité, produit des effets de contamination menaçant notre identité.

* * *

Or, en réponse à tout ceci, de manière réciproque et spéculaire – et c'est là ma deuxième hypothèse – voilà que monte le *ressentiment* des humiliés et des exclus : de ceux qui, justement, arrivent dans une terre étrangère et subissent humiliation, refus, mépris.

Qu'est-ce que le ressentiment ? C'est une passion qui, comme les philosophes Friedrich Nietzsche et Max Scheler l'avaient très bien compris, provient toujours d'un sentiment d'infériorité et d'impuissance[25]. Une passion qui, comme le remarque surtout Scheler, est caractérisée par une ambivalence constitutive : elle suppose en effet une réaction de rancune envers quelqu'un que nous admirons et envions en même temps, envers quelqu'un qui possède ce que nous désirons mais que nous n'avons aucun espoir d'obtenir.

Le sentiment accablant d'infériorité, issu de la conscience de ne pouvoir accéder aux mêmes biens et aux mêmes conditions que l'autre, entraîne une tension pénible qui trouve pour ainsi dire une solution dans le ressentiment. Pour reprendre un terme du psychanalyste français Miguel Benasayag, qui s'inspire à son tour du philosophe Spinoza[26], on pourrait dire que le ressentiment est une « passion triste » qui intoxique l'âme et mine le sujet en poussant ses énergies émotives vers la rancune, l'envie, la vengeance.

---

25 F. Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral* (1887), Deutscher Taschenbuch Verlag, Münich, 2002 ; M. Scheler, *Das Ressentiment im Aufbau der Moralen*, dans Id., *Vom Umsturz der Werte. Abbandlungen und Ausätze*, *Gesammelte Werke*, Band 3, Franche Verlag, Bern, 1955.

26 M. Benasayag, Gérard Schmit, *Les passions tristes. Souffrance psychique et crise sociale*, La Découverte, Paris, 2003.

À l'origine du ressentiment, se trouve toujours un *manque de reconnaissance* qui produit humiliation et impuissance, et qui finit par déboucher sur une spirale de conflictualité et de violence. Cette évidence ressort indéniablement dans les nombreux conflits de par le monde, qui naissent surtout de la défense violente de l'identité de la part d'un « autre » qui s'insurge contre la méconnaissance et l'exclusion.

Cela ne veut pas dire, précisons-le tout de suite, que les « luttes pour la reconnaissance » sur lesquelles la philosophie politique et sociale contemporaine a concentrée son attention, sont *toujours* fondées sur le ressentiment, comme nous le verrons plus loin. Axel Honneth et Charles Taylor, entre autres, ont bien montré que la nécessité (morale) de la reconnaissance[27] est tout à fait légitime pour la confirmation de l'identité. Mais il est indéniable que la réaction ressentie donne très souvent le ton dominant et pathologique des luttes pour la reconnaissance, lorsque celles-ci sont purement réactives.

Les conflits de classe qui ont caractérisé l'ensemble du XXe siècle semblent avoir été remplacés par un ensemble fragmenté de conflits culturels, ethniques et religieux : inspirés d'une part par un sentiment de peur, et de l'autre par un esprit de vengeance et de revanche envers quelqu'un qui est à la fois objet d'admiration et de haine envieuse. C'est le cas, comme le soutiennent par exemple les philosophes Peter Sloterdijk et Slavoj Zizek, des fondamentalismes en général, et surtout islamique. Zizek n'a pas tort lorsqu'il affirme, dans son livre *Violence*, que les fondamentalistes de nos jours ne sont pas poussés par la volonté légitime de défendre l'identité culturelle islamique contre la domination planétaire de la civilisation occidentale globale, mais plutôt par un sentiment d'infériorité et d'envie envers l'Occident[28]. Et Sloterdijk a raison lorsqu'il parle de la disparition ou de l'affaiblissement des « passions thymotiques[29] » : c'est-à-dire de ces passions qui, comme la colère, produisent une énergie active et mobilisatrice, capable de se traduire en révolte légitime et en demande de justice. Il n'y

27 Cfr. A. Honneth, *Kampf um Anerkennung. Zur Moralischen Grammatik Sozialer Konflikte*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992 ; Ch.Taylor, *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton University Press, 1992.

28 S. Zizek, *Violence*, Profile Books, London, 2008.

29 P. Sloterdijk, *Zorn und Zeit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2006.

a plus, dit-il, de « banques de colère » qui puissent rassembler et coaguler les différents moments de lutte et d'émancipation, comme le faisait le mouvement ouvrier (XIXe-XXe s.). On assiste au contraire à une multiplicité de phénomènes de vengeance et à une épidémie de violence, d'origine surtout ethnique et religieuse, qui explosent au niveau planétaire, essaimant conflits, guerres et même atrocités que, en tant qu'«*hommes des lumières*» convaincus, nous avions cru définitivement disparus. Le ressentiment est le visage déformé et régressif de la colère qui, contrairement à celle-ci, est totalement incapable d'innovation et de changement.

Il s'agit en outre d'une passion pour ainsi dire contagieuse, qui peut amorcer des spirales infinies de violence réciproque, comme le scénario global après l'événement des Twin Towers l'a montré. S'il est vrai en effet que le ressentiment a, au moins en partie, inspiré l'acte terroriste du 11 septembre 2001, il n'est pas moins vrai qu'il a produit la régression de l'Occident au nom de la sécurité et la revanche punitive des États Unis, dont les tortures d'Abu Ghraib représentent seulement la pointe de l'iceberg. Et c'est encore la rancœur envers le *différent* qui, des États-Unis à l'Europe, empoisonne de plus en plus nos sociétés soi-disant multiculturelles, en créant et recréant à travers la diabolisation de l'autre, des boucs émissaires sur lesquels projeter la culpabilité de notre malaise, de nos crises et de nos échecs.

* * *

Alors, on se demande, quels remèdes sont possibles ? Une première réponse consiste, à mon avis, dans la possibilité de trouver *le remède dans le mal*. S'il est vrai que la globalisation, en tant que perte des limites et fin de l'opposition dedans/dehors, produit le spectre de la *contamination* qui amorce des réactions entropiques d'autodéfense identitaire et d'attaque aux responsables présumés de la perte de la pureté, il est tout aussi vrai qu'elle ouvre pour la première fois la possibilité d'une *déclination positive* de l'idée même de contamination. En d'autres termes, il s'agirait d'interrompre la stratégie *allopathique* de l'immunisation en faveur du traitement *homéopathique* de l'ouverture à l'altérité, au métissage, à l'hospitalité envers la différence ; bref, en transformant pour ainsi dire la contamination « de fait » en « valeur ».

Cette possibilité de transformation se trouve sans aucun doute, au moins en Occident, dans un patrimoine de droits, de respect et de démocratie

qui peut être utilisé contre les dérives pathologiques de la violence et de l'exclusion. Mais cette possibilité se trouve aussi surtout dans le fait que la globalisation, en rendant l'autre proche et intérieur, montre combien il est obsolète de l'investir de projections négatives et qu'il est temps de glisser vers l'idée de *différence*.

Je voudrais suggérer que la proximité avec l'*autre*, qui aigrit les conflits et la violence, pourrait permettre de transformer la relation avec lui, à condition que l'on soit disposé à reconnaître sa *différence* : c'est-à-dire sa présence en tant que représentation d'une diversité que l'on ne peut ni expulser ni assimiler. À ce propos toutefois, je voudrais ajouter qu'il ne suffit pas de souhaiter un respect raisonnable de l'autre (qui n'élimine pas la distance et la séparation réciproque), ou bien une tolérance libérale (qui masque souvent une prétention de supériorité) ; non, il faut s'exposer au changement qui provient du contact avec l'autre, en permettant que celui-ci agisse comme facteur de contestation permanente[30].

En somme, il faut conjurer l'absolutisation de l'identité, parce que l'identité, comme le dit Amartya Sen, peut devenir une source de « violence et de terreur[31] » ; car, on pourrait ajouter, « exclusivement d'identité, on meurt[32] ».

Surmonter l'angoisse et les réactions destructrices qui en dérivent, exige alors, de la part de ceux qui se sentent menacés par la diversité, l'ouverture à l'identité, la capacité de risquer la rencontre avec l'autre, l'acceptation de la contamination, la reconnaissance de la différence comme ressource, comme source d'enrichissement de soi : c'est seulement ainsi que cette capacité pourra aboutir à une reconnaissance solidaire...

C'est ce que nous suggère, par exemple, la théorie du métissage : elle nous rappelle, avec le sens étymologique prometteur de « métis » – qui veut dire osmose, pluralité, richesse – l'origine métisse même des civilisations, caractérisées par un syncrétisme inextricable qui naît justement de la

30 M. Blanchot, *La communauté inavouable*, Les Editions de Minuit, Paris, 1983.

31 A. Sen, *Identity and Violence : the Illusion of Destiny*, Norton and Company, New York-London, 2006.

32 F. Remotti, *Contro l'identità*, Laterza, Roma-Bari, 2001 ; cfr. aussi A. Maalouf, *Les identités meurtrières*, Grasset & Fasquelle, Paris, 1998.

contamination entre les cultures[33]. Contre une vision monolithique et isolationniste des cultures (et des identités), et contre l'idéologie de la pureté, on se réclame d'une « identité qui (...) ne peut qu'être mêlée, relationnelle et créative[34] ». Ce qui peut se traduire, au moins en puissance, en un nouveau scénario de contacts et d'échanges symboliques entre des identités différentes, sous le signe du mélange et de l'hybridation[35].

La globalisation, pourrait-on ajouter, peut favoriser ce processus idéal, parce qu'elle ne ferait que rendre visible et donner une dimension planétaire à un phénomène du métissage intrinsèque, dès les origines, à l'idée même de civilisation.

Néanmoins, cette proposition paraît se plier à une sorte d'euphorie postmoderne pour le métissage qui risque de tomber dans la rhétorique de l'hybridisme et de l'indifférenciation ; en empêchant par conséquent cette « distance de l'altérité[36] » qui permet de contraster les processus de domination et d'assimilation mis en œuvre par l'identité et par la culture de fois en fois dominantes. En d'autres termes, il faut, comme le dit James Clifford, garder l'idée d'*altérité* conçue comme *différence* et comme « inconciliabilité radicale », parce que c'est seulement ainsi « que l'assimilation devient impossible et qu'il reste un espace où l'autre peut se positionner[37] », où il peut prendre un rôle actif dans les dynamiques de pouvoir qui émergent dans la lutte pour la reconnaissance.

Une coexistence des différences exige donc, par rapport à la rhétorique de la tolérance, la capacité de s'exposer au risque de la rencontre avec l'autre, de se mettre toujours en jeu. Mais elle exige aussi, par rapport à une vision irénique du métissage, la capacité de reconnaître le caractère contingent et relatif de sa propre identité : d'en démonter les résistances et de s'opposer à ses dynamiques de pouvoir, cachées mais omniprésentes, à travers le défi qui vient de la différence. La vie en commun des *Différents* est impossible sans l'engagement et la lutte qui sont à la base de la

33 J-L. Amselle, *Anthropologie de l'identité en Afrique et ailleurs*, Payot, Paris, 1990.

34 J. Clifford, *The Predicament of Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, Mass., 1988.

35 Cfr., entr'autres, H. K. Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, London-New York, Routledge, 1990.

36 J. Clifford, *The Predicament of Culture*, cit.

37 J. Clifford, *Prendere sul serio la politica dell'identità*, dans « Aut Aut », nº 312, 2002.

reconnaissance réciproque, et surtout sans relativiser sa propre identité : la présence inévitable de l'autre en tant qu'incarnation symbolique de la différence est incontournable.

L'idée de *contamination*, que j'approche, comme je l'ai dit, dans l'acception bataillenne d'exposition à la « contagion » avec l'altérité, me paraît alors conjuguer de manière efficace ces deux aspects. Elle me paraît capable d'exprimer le sens complexe d'une ouverture qui ne se produit pas sans supposer une dimension de *uneasiness* chez les sujets impliqués, sans entraîner des moments de malaise, d'inquiétude et même de conflit, issus de la provocation qui provient de la différence de l'autre ; car celle-ci défie la solidité de nos convictions et la certitude de nos conquêtes, de nos traditions, de nos styles de vie. Bref, la différence ne peut qu'agir comme un facteur « perturbant » dans un sens freudien, comme une « inquiétante étrangeté » qui bouleverse la logique fermée et autoréférentielle de ce qui est « familier », et qui produit une ouverture permanente dans le corps de l'identité, en la préservant de tentations absolutistes et de domination[38].

Il s'agit donc d'accepter et de supporter l'inquiétude qui provient du contact avec la différence, parce que c'est justement dans cette *inquiétude* que réside un potentiel émancipateur ; c'est en effet ce qui nous oblige à nous confronter, en nous exposant à la possibilité du changement, avec le caractère fragile, provisoire, changeant de notre identité, en empêchant sa fermeture immunitaire.

S'exposer à la contamination veut dire savoir rester dans l'incertitude et dans le dépaysement provoqué par la présence de l'inquiétante étrangeté. Cela veut dire favoriser le glissement de la méfiance/peur de l'autre à l'*inquiétude de la relation*, en supposant la possibilité même du conflit et en jouant, pour ainsi dire, le *conflit* contre la *violence*[39]. Accepter et gérer le conflit signifie en effet renoncer à l'issue plus facile, et paradoxalement rassurante, de la violence et de la négation de l'autre. Cela signifie affirmer ses propres passions et raisons, défendre des morceaux d'identité que nous croyons dignes d'être défendus en même temps que refuser des différences que nous paraissent inacceptables ; être prêts à aborder la

38 Cfr. Freud, *Das Unheimliche* (1919) Fischer Verlag, Frankfurt, 1999, 18 vol. vol. XII.

39 Sur la valorisation du *conflit*, cfr. Honneth, *Kampf um Anerkennung*, cit. ; et M. Benasayag-A. Del Rey, *Éloge du conflit*, La Découverte, Paris, 2007.

dynamique épuisante et incertaine de la comparaison et de la négociation, qui est nécessairement une partie constitutive de la reconnaissance entre les différents.

N'importe quelle défense du multiculturalisme qui ne comprend pas tout ceci, d'un point de vue normatif – à savoir la nécessité mais aussi la complexité de la reconnaissance – est destinée à rester un mot d'ordre abstrait et rhétorique si la vie en commun entre différents ne veut pas être une pure coexistence de différences séparées et fermées sur elles-mêmes. Elle doit supposer la capacité d'une reconnaissance réciproque : laquelle ne doit pas être conçue comme un simple respect d'identités statiques et définitives, mais comme une disponibilité à la comparaison « contagieuse » avec l'autre ; mais ce, toutefois, sans éviter, en dépit de tout mythe de l'hybridation, un élément permanent de trouble, de dépaysement et de malaise, qui laisse ouverte la notion d'identité tout en l'exposant au risque de la relation avec ce qui ne lui est ni semblable ni familier.

Ainsi conçue, la disponibilité à la contamination permet d'interrompre la dynamique perverse de la peur de l'autre pour créer les conditions d'une *reconnaissance solidaire* : la solidarité exclusive et immunitaire d'un *Nous* prisonnier de la logique identitaire est rompue pour s'ouvrir à la possibilité d'une *solidarité entre différents*.

Mais puisque, comme nous l'avons dit, la reconnaissance doit être réciproque, il est nécessaire qu'à leur tour les exclus, les humiliés, les méconnus mettent en acte leur propres stratégies pour sortir du gouffre de la méfiance et des passions entraînées par le ressentiment, pour réactiver les passions émancipatrices : à savoir, pour pouvoir donner origine à une « lutte pour la reconnaissance » qui ne soit pas inspirée par l'esprit de revanche, par la méfiance et le désir de vengeance, mais par une légitime prétention de justice.

À ce propos, je pense en particulier aux passions de la *colère* et de l'*indignation*.

On pourrait dire, avec Peter Sloterdijk, qu'il faudrait reconstruire des « banques de colère », capables de coaguler et de rassembler le désir de liberté et le droit à la dignité de la part de ceux qui sont l'objet de l'injustice et de l'humiliation.

Aujourd'hui, plusieurs signaux en ce sens sont bien visibles. Il suffit de rappeler ce qui est arrivé récemment dans le monde arabe, avec l'explosion de révoltes qui paraissent de véritables révolutions démocratiques, capables de démentir toute mythologie funeste du « heurt entre les civilisations » (*clash of civilisations*[40]). De la Tunisie à l'Égypte, de la Libye à la Syrie, ce sont surtout les jeunes arabes qui s'insurgent contre les tyrans et les dictateurs, en se révoltant contre le chômage et la corruption, la répression et l'inégalité. L'indignation et la colère constituent le moteur d'une révolte qui a pris au dépourvu tout le monde : le « jour de la colère », c'est le nom qu'a pris le 17 février, la date de début de la protestation contre Khadafi. Et il s'agit d'une colère sans envie et ni ressentiment vers l'Occident, contrairement aux mouvements fondamentalistes ; car elle naît cette fois du désir de lutter de manière autonome pour les droits, la liberté et la dignité.

On sait bien qu'Internet a joué un rôle fondamental dans tout ceci et que la possibilité de se réunir à travers le réseau a été essentielle : les jeunes ont pu partager leur indignation et descendre dans la rue pour réclamer leur droit au travail, à la dignité et à un avenir. On voit donc apparaître de nouveaux instruments d'association qui ont la force de promouvoir une sorte de partage global. Il est en outre intéressant de voir la participation des femmes à ces événements : elles se sont mobilisées pour soutenir les protestations, en descendant dans la rue ou en communiquant leur adhésion à travers les social networks ou les blogs qu'elles géraient elles-mêmes. Les femmes arabes ont entamé une image séculaire qui les veut passives, silencieuses et assujetties, en manifestant activement leur opposition.

Et ce sont toujours la colère et l'indignation que nous retrouvons à la base du tout récent mouvement des *indignados*, en Espagne, ou des milliers de manifestants, à partir de Puerta del Sol de Madrid et à l'occasion des élections, sont descendus dans les rues de plusieurs villes – pas seulement espagnoles – pour affirmer leur aspiration au changement et pour demander à la politique de donner des réponses appropriées. Quelque chose de semblable est arrivé aussi en Italie : dans les protestations contre les TAV (trains à grande vitesse) ou dans les révoltes de simples citoyens contre les phénomènes de corruption, de politique frauduleuse, etc. (cfr. le cas de la protestation à Parma, etc.).

40 S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.

On pourrait conclure alors en formulant l'hypothèse – et l'espérance – que « la crise puisse devenir une ressource », ou mieux, que « dans la crise on puisse trouver le remède contre les pathologies » et les défis de la contemporanéité à travers la réactivation de passions émancipatrices : redécouvrir la peur comme passion vertueuse, productive et mobilisatrice capable de nous faire reconnaître les véritables sources du danger et d'effacer la projection négative sur l'autre ; transformer le ressentiment en le changeant en colère et indignation en tant que moteurs fondamentaux dans la lutte pour la liberté et la dignité.

Nou context després de les crisis: reptes per al món i per a Andorra

Josep Segura Solà

Economista, especialista en estadística i anàlisi de la conjuntura. Analista de la Direcció d'Estudis Econòmics i Financers del Crédit Lyonnais, a París, del 1990 al 1993. Director de Gestions Tècniques de la Caixa Andorrana de Seguretat Social del 1993 al 1995. Sotsdirector de l'Institut Nacional Andorrà de Finances (INAF) del 1996 al 2000. Actualment és director general adjunt del BancSabadell d'Andorra.

Dijous 1 de setembre

Bona tarda a tothom,

A principis d'any, quan vaig començar a pensar en la xerrada d'avui i vaig escollir aquest títol, no pensava que passarien totes les coses que han passat i que el context avui seria el que és.

Les crisis s'encadenen i s'intensifiquen: la crisi del deute sobirà, la crisi econòmica i de mercats financers, però també els moviments d'indignats i d'altres que afecten els grans països (Espanya, Anglaterra, França i Alemanya), les revoltes al món àrab i un creixement continu dels problemes de fam al món...

El que és clar és que l'elecció en el títol d'aquesta intervenció del terme *després* parlant de crisis era potser massa optimista. I per això seré, doncs, molt prudent en el que comentaré, si bé em mullaré i intentaré exposar algunes perspectives de futur.

I especifico aquest punt, perquè amb el permís dels economistes presents, cal dir que si els economistes fóssim metges, molt majoritàriament seríem forenses i a més, davant d'un mateix cas no ens posaríem d'acord sobre les causes de la defunció.

Ara crec que un títol de l'estil «després de les crisis: més crisis» hauria estat més encertat. Perquè també estem vivint a escala internacional una crisi social, amb un rerefons de crisi ecològica i geopolítica, que marcarà segurament un punt de ruptura que podrem analitzar i constatar millor en les properes dècades.

Però anem pas a pas. Centraré la meva intervenció en aspectes de caire econòmic i financer del món occidental i dedicaré una part important al cas andorrà. Intentaré situar-me en un punt just entre la utopia i el realisme, entre el dogmatisme i el pragmatisme.

Després d'aquesta breu introducció, dividiré la presentació en tres grans parts:

- Una primera part orientada a explicar alguns elements molt característics de les principals crisis econòmiques i financeres dels darrers 20 anys i a comentar mesures que s'estan prenent que, al meu entendre, no sempre són eficaces per lluitar contra els problemes actuals, i d'altres que crec que podrien ser força interessants.

- Una segona part enfocada del tot a la situació d'Andorra en aquest context, en la qual també intentaré entendre com hem arribat a la situació actual i quines són avui les nostres principals forces i febleses i quins marges de maniobra podem tenir.

- I finalment presentaré unes conclusions, tant a escala internacional com nacional, en què intentaré posar en relleu algunes perspectives de futur.

També us vull dir que no donaré quasi cap dada numèrica. Avui en dia tenim molta informació, moltes dades, i poques anàlisis. La intervenció prioritzarà l'anàlisi.

1. Crisis econòmiques i financeres

Des d'un punt de vista econòmic i financer, en els dos darrers decennis la freqüència de les crisis s'ha accelerat i la seva importància, des d'un punt de vista global, ha anat creixent.

Sense pretendre intentar definir què és una crisi, sí que vull posar en relleu alguns punts comuns a les crisis. En les cinc crisis que ara esmentaré i que s'han produït durant les dues darreres dècades, la crisi esclata quan es posa fi a uns mecanismes que no són sostenibles a mitjà termini:

- *Crisi bancària al Japó*: Problema de *credit crunch* (o contracció del crèdit) per una presa de risc excessiva del sistema bancari amb la conseqüència d'una activitat econòmica àtona durant 20 anys. Els excessos del sistema bancari japonès i l'esclat de la bombolla immobiliària i financera que s'havia constituït, amb la consegüent incapacitat dels agents econòmics de reemborsar els deutes, van

provocar fa 20 anys unes pèrdues enormes per al sistema financer que encara avui el condicionen per complir amb una de les seves funcions bàsiques que és el finançament de l'economia.

- *Crisi de finançament del sud-est asiàtic*: L'excés de fluxos de capital a les economies emergents d'aquesta part del món va acabar provocant un creixement generador de desequilibris (inflació, desequilibris comercials...) que van provocar que els mateixos capitals marxessin molt bruscament i generessin una crisi, no només econòmica, de magnituds importants. S'han produït crisis similars en moltes altres economies emergents.

- *Creació i posterior esclat de la bombolla de les .com (nova economia)*: Aquesta potser és una de les primeres crisis econòmiques que m'atreviria a definir dels temps moderns. I no perquè tingui a veure amb Internet, sinó perquè des del punt de vista econòmic és d'una gran absurditat, i il·lustra també la irrupció dels fenòmens de moda al món econòmic. Pensar que el valor d'una empresa el donava el nombre de clients o usuaris amb independència dels resultats (que eren pèrdues) ja reflectia que alguna cosa no anava bé. Evidentment quan la majoria de la gent s'adona que aquests models econòmics no s'aguanten, que no són sostenibles, esclata la bombolla i els inversors materialitzen les pèrdues.

- *La crisi de les subprime* (o préstecs hipotecaris d'alt risc). Ara aquest terme és conegut per gairebé tots nosaltres, però fa 4 anys quasi no se'n parlava. La crisi de les *subprime* és el resultat d'una decisió política equivocada i de la sofisticació dels mercats que permet exportar un problema del seu lloc d'origen a la resta del món. L'administració Clinton va propiciar que les entitats bancàries americanes fessin préstecs a famílies insolvents, les entitats bancàries van crear productes adaptats a aquest segment de mercat, i abans que es materialitzessin els inevitables i previsibles problemes van empaquetar (titulitzar) els préstecs i els van vendre via els bancs d'inversió americans a la resta del món. Després va passar el que va passar perquè l'abast de les males pràctiques va sobrepassar quasi totes les previsions, incloses les més pessimistes.

- *La crisi del mercat immobiliari*. Aquesta és més tradicional, i fins a cert punt recurrent, però en determinats països és de gran magnitud

(Irlanda, Espanya o Estats Units). La insostenibilitat en aquest cas ve de la desconnexió entre el valor dels habitatges i les rendes de les famílies. Un habitatge té un destí principal que és de viure-hi, i si els preus s'allunyen del que les rendes del treball poden assolir, acaba havent-hi una correcció.

En tots aquests casos, i encara no hem parlat de la crisi actual, veiem que la crisi és la fi d'uns mecanismes insostenibles que generen desequilibris finalment autodestructors. Però també constatem que les crisis cada cop tenen un caire més global. Per quins motius?

Un primer element evident i molt significatiu és el constant creixement de la globalització de l'economia mundial. Les diferències de nivell de vida entre regions diverses del món combinades amb la major o menor intensitat del factor treball i de la seva qualificació en els processos productius permeten explicar aquest fenomen. A més, la fiscalitat del treball als nostres països molt sovint amplifica aquests fenòmens. El preu del petroli, que és un bé escàs i una energia no sostenible, per ser massa baix també afavoreix la globalització ja que propicia el transport dels béns.

La globalització és desitjable o no? Fins a un cert punt, sí. El problema dels límits en les condicions de treball en determinats països s'ha de plantejar tenint en compte que en molts casos el principal factor competitiu del qual gaudeixen les economies perifèriques és el cost del treball. Per altra banda aquesta transferència de treball afavoreix el desenvolupament d'aquestes zones. Es tracta de trobar un punt d'equilibri.

Un segon element també significatiu per explicar la creixent globalització de les crisis és la sofisticació dels mercats financers internacionals, i el seu rol creixent. Més del 99% de les transaccions financeres internacionals no corresponen a operacions comercials. A curt termini, els mercats no solament no assoleixen els equilibris eficients, sinó que són altament desestabilitzadors. I cada cop ho són més per la seva sofisticació, la creixent importància de la tecnologia i de la modelització, i la intervenció d'uns actors joves totalment desconnectats de l'economia real. Els moviments dels mercats d'aquest mes d'agost en són un clar exemple. Els mercats financers, més que permetre assolir el preu just, el que fan és ampliar els moviments: la gent compra quan puja i ven quan baixa! Els mercats financers sobrereaccionen i no tenen les virtuts, almenys a curt termini, que se suposa que tenen. I com que vivim en un món en què tot va

extremadament ràpid i la informació flueix a un ritme vertiginós, aquest és un problema major. En els mercats es negocien molts altres actius a part de les accions i, per conseqüent, els preus que s'hi estableixen no solament afecten la riquesa dels accionistes de societats sinó que també afecten, entre altres, els preus de les matèries primeres i, per tant, els ingressos de qui les produeix. Així, l'abast global dels mercats financers fa que es traslladin les crisis a l'economia real.

Un tercer element és la no-adaptació de la governança mundial a les evolucions del món. La impossibilitat dels governs de manera unilateral de fer front als problemes i la seva manifesta incapacitat de coordinar-se directament o mitjançant organismes supranacionals, com l'FMI, la UE, el BCE..., per anticipar i establir mecanismes correctors crea un caldo de cultiu molt favorable a les crisis de dimensió supranacional. Aquest és un punt essencial, i potser el que més frustració social produeix a la ciutadania, i que pot afavorir en molts casos que sorgeixin alternatives populistes. Costa entendre la inoperància dels governs i, de fet, cada cop més la ciutadania els considera poc creïbles! El que és evident es que la governança política i l'econòmica van a dues velocitats diferents: de fet, la primera es caracteritza per un gran immobilisme i unes picabaralles tan constants com estèrils, i la segona per una gran rapiditat i un alt grau de pragmatisme. Mentre els primers es mouen per criteris d'oportunitat política, els segons actuen guiats per interessos econòmics.

Un quart element és la predominança del curt termini en la presa de decisions, tant en l'àmbit públic, condicionat com dèiem abans per criteris polítics, com en l'àmbit privat, en què no sempre se sap o no sempre es vol incorporar una visió a llarg termini. Aquesta predominança del curt termini fa que les preses de decisions es facin sense tenir en compte totes les conseqüències de les decisions en camps en què l'escala temporal és molt més àmplia, com l'ecologia, però també en molts altres. D'aquesta manera es falsegen els resultats de les anàlisis i es prenen decisions equivocades.

En resum, les crisis són la conseqüència d'uns desequilibris provocats per actuacions insostenibles desenvolupades en el marc d'una complexitat creixent d'una economia global, d'una major presència i una creixent sofisticació dels mercats financers, i d'una poca coordinació i una gran incapacitat de la governança mundial per fer front als nous reptes, tot en un entorn dominat pel curt termini.

I què podem dir de la crisi actual? És financera, econòmica i sobretot del deute, i compleix tots els requisits esmentats:

- El nivell d'endeutament dels agents econòmics, públics sobretot i també privats, és el factor que ara es considera insostenible.

- Es produeix, gairebé de manera generalitzada, tant a Europa com als Estats Units i afecta la resta del món. Perquè és un problema de finançadors i finançats amb la interposició del mercat global.

- Els mercats hi juguen un rol central a causa de la desintermediació del crèdit. Abans l'endeutament es finançava majoritàriament a través dels bancs, ara és als mercats on es compren i es venen títols de crèdit. Ara no es negocia amb un banc, sinó que s'ha de convèncer el mercat. El canvi és enorme.

- Es posa en relleu una gran manca de lideratge polític i una coordinació molt i molt insuficient, que fan impossible que es trobin solucions alternatives. D'exemples que posen de manifest la falta de lideratge n'hi ha molts, massa:

    - L'espectacle dels americans «negociant» fins al dia abans de la suspensió de pagaments provoca dubtes importants als agents econòmics de tot el món;

    - El fet que el president Sarkozy i la cancellera Merkel parlin en nom dels 17 de la taxa sobre les transaccions financeres i la regla d'or, sense real concertació prèvia, i sense el suport polític suficient al seu propi país, explica que aconsegueixen qualsevol objectiu menys donar confiança als agents econòmics;

- Es posa en relleu una falta de visió a llarg termini i un excés de tàctica a curt termini. En el sector públic, amb l'actuació dels polítics és evident. En l'àmbit privat les remuneracions dels agents dels mercats financers també ho il·lustren: la seva remuneració a curt termini depèn d'actuacions amb un resultat que només es veurà a llarg termini. S'arriben, doncs, a fer prevaldre actuacions negatives a llarg termini.

Però com hem arribat aquí? Si no mirem gaire enrere, ens referirem a les mesures per reactivar l'economia després de la crisi financera del 2008 i de la crisi immobiliària, que actualment encara perdura en diversos països. Les males inversions dels bancs n'afecten la solvència i la liquiditat i en redueixen la capacitat de prestar diners. Llavors el sistema bancari no està en disposició d'assumir el seu rol de finançador de l'activitat econòmica, cosa que provoca una frenada de l'activitat. Els estats van agafar el relleu mitjançant una política expansionista, sobretot monetària, però també pressupostària per intentar reactivar l'economia. També es van destinar grans imports a ajudar les entitats bancàries en diversos països. L'objectiu de les ajudes als bancs és salvaguardar els estalvis dels seus clients. Si bé en països com França les ajudes han estat retornades en la seva quasi totalitat, hi ha molts altres casos en què el balanç pel sector públic és negatiu.

Fins al 2008 els dèficits anyals estaven «controlats» al voltant del 3% del PIB i ara arriben al 7% i fins i tot al 10% en alguns casos! Quatre anys a aquest ritme han disparat el nivell d'endeutament: si se situava de mitjana entre Europa i els Estats Units al voltant del 70% del PIB, ara se situa a prop del 100%. Una major despesa pública i uns menors ingressos fiscals en són les causes.

Per entendre la situació, però, hem de mirar més enrere. Els deutes acumulats són en gran part deguts a les polítiques de competència fiscal entre països dels 20 darrers anys. Han estat anys de fort creixement i els nivells d'endeutament no han baixat. No hi ha coordinació fiscal (al contrari, hi ha competència!), això implica que els que haurien de ser els contribuïdors principals (rendes altes, patrimonis i societats) tenen els mitjans d'arbitrar entre jurisdiccions diverses. Tots els indicadors posen de relleu un increment de les desigualtats en els últims 20 anys, en què els molt rics encara són més rics. Els Estats Units i el Regne Unit són, per a les classes altes, els principals paradisos fiscals del món. Les desigualtats són enormes i no paren de créixer.

La competència fiscal afavoreix les rendes molt altes i perjudica el treball: la fiscalitat es concentra en les rendes no exportables o no deslocalitzables i en el treball. Les classes baixes estan exonerades d'impostos i s'han d'ajudar, les classes mitjanes suporten prop del màxim pes de la fiscalitat possible, i les classes altes, els particulars i les grans empreses, hi contribueixen marginalment. Aquestes darreres només poden aportar la contribució proporcional si es posa fi a la competència fiscal dominant: avui és una utopia.

Però cal tenir present que aquest fort increment del deute públic dels darrers 4 anys no ha permès aconseguir uns nivells de creixement consistents. Les polítiques expansionistes que van permetre superar la crisi del 1929 als Estats Units no han portat els fruits esperats. Davant la constatació del no-èxit de les polítiques dutes a terme i amb un endeutament públic galopant, els mercats consideren que la capacitat de pagar els deutes per part de les administracions que ja no tenen marge de maniobra es veu afectada de manera important. Fins al 2008 el cicle econòmic era de fort creixement, fet que relativitzava molt els ja alts nivells d'endeutament ja que les economies generaven prou recursos perquè els creditors mantinguessin un nivell de confiança suficient. Ara no és el cas.

Actualment el cicle és radicalment diferent i els mercats, sense ser els responsables de l'alt nivell d'endeutament públic i privat, desencadenen la crisi i n'amplifiquen les conseqüències. Els agents econòmics s'han endeutat de manera molt significativa, ja sigui prop dels bancs o pels mecanismes de mercat. Cal dir que la variable del deute en percentatge del PIB no té en compte quin és el percentatge del PIB de recaptació de cada país. Així doncs, la percepció de la situació de cada país no solament depèn del deute en percentatge del PIB. Globalment, però, els mercats consideren que la situació no és assumible i han desencadenat la crisi, apujant particularment el cost de finançament del sector públic. Hi ha però en aquestes actuacions un alt nivell d'especulació.

Els governs, davant aquesta situació, apliquen mesures restrictives que afecten la despesa corrent però també, i sobretot, la inversió (educació, infraestructures, salut...), i han hipotecat el futur. En el passat, aquests programes de reformes i d'ajustaments estructurals ja han demostrat que són generadors d'inestabilitat i d'increment de les desigualtats. Tenen els governs altres alternatives? No si s'actua sense coordinació, com és el cas; Sí, actuant de manera coordinada, per exemple a escala europea. La UE és una economia, considerada en conjunt relativament tancada i, com a tal, l'acumulació de polítiques restrictives és fatal. Pel mateix motiu, les polítiques expansives d'inversió i fins i tot conjunturals són possibles amb efectes estructurals a mitjà termini. Si la política és coordinada tindrà efectes positius i hi haurà finançament per part dels mercats.

De manera unilateral, és a dir sense coordinació, en economies obertes en un context de baixa demanda i de forts dèficits, una política expansionista no és efectiva i inclús és contraproduent, ja que es dilueix en el conjunt de

l'economia oberta, no fa créixer el PIB del país que l'aplica i li augmenta els dèficits fins a nivells inassolibles. El 1981 i el 1982 el govern socialista del Sr. Mitterrand ho va haver de rectificar immediatament, i va tardar diversos anys a restablir els equilibris, de manera que en va fer patir les conseqüències als ciutadans francesos, amb una política de rigor dura. I el 1981 les economies no estaven tan globalitzades!

Sense prou coordinació, els mercats continuen dominant. Si anticipen una recessió, desencadenen una baixada dels mercats borsaris i incrementen el cost de finançament dels estats més endeutats, provoquen un efecte negatiu de riquesa i redueixen la confiança dels agents econòmics. Tot plegat té un efecte depressiu sobre la demanda, redueix l'activitat, incrementa l'atur i redueix el consum. És a dir, que els mercats contribueixen a fer que tingui lloc la recessió que han anticipat.

Així, Europa en particular s'enfonsa en la crisi per la seva incapacitat de prendre mesures valentes i coordinades. La rigidesa pressupostària fa que els ajustaments es facin sobre el treball, i així es redueix la part del treball en el valor afegit i s'incrementen les desigualtats sense possibilitat de reduir els endeutaments.

El segon rescat grec que va posar en perill la zona euro és un bon exemple dels problemes europeus: tenint en compte que als països europeus els va costar més del compte que es posessin d'acord, dos mesos després encara no s'està aplicant perquè els parlaments nacionals no els han aprovat i alguns països demanen garanties addicionals! I a més se sap que caldrà un tercer rescat.

De la mateixa manera, el govern alemany qüestiona l'actuació del Banc Central Europeu en la compra de deute públic europeu al mercat secundari, quan aquesta mesura ja va arribar tard, però ha demostrat que ha aconseguit refredar l'especulació contra el deute públic espanyol i italià. En aquest cas es posa en relleu un dogmatisme excessiu i una falta de flexibilitat important per part d'actors essencials per resoldre la greu situació actual.

Finalment, per donar un tercer exemple, podem parlar de les agències de notació o de qualificació. Tenen un poder enorme perquè les autoritats nacionals i el mateix BCE estableixen normes per al sector financer que depenen de les qualificacions que donen aquestes agències. Com en el cas dels mercats amb la intermediació del deute, la culpa de la crisi no és de

les agències, però aquestes l'acceleren i en poden arribar a dificultar la resolució. Això sense tenir en compte que és un mercat oligopolístic en què hi ha tres actors que no se sap gaire bé quins interessos representen.

És evident, doncs, que el que cal per poder canviar aquesta tendència i frenar el creixement dels problemes socials és controlar la despesa i augmentar els ingressos fiscals a les classes altes i a les grans empreses, per poder reactivar l'economia a través de la inversió pública. Cal també prendre mesures per desarticular els mecanismes de mercat nocius. Per no perdre capacitat d'actuació posant-se en mans del mercat i no deprimir el creixement, els governs s'han de donar a si mateixos els mitjans d'actuar, i han de potenciar els mecanismes de cooperació real entre ells.

2. Situació d'Andorra en aquest context

Les dues últimes dècades són globalment uns anys d'expansió econòmica, però en els darrers 5 anys s'ha perdut molt del camí fet durant els anteriors, i la situació final és poc engrescadora.

Aquest període es caracteritza, a l'inici i al final, per dues situacions de crisi que són, però, molt diferents: el principi dels anys 90 va estar marcat per una crisi de caràcter bàsicament conjuntural, i el 2011 el país està immers en la crisi més important de l'època moderna, una crisi que té una vessant conjuntural però també una vessant estructural que planteja uns reptes de futur particularment complexos.

El gran creixement econòmic observat del 1995 al 2005 va generar una sèrie de desequilibris que ara configuren un context intern molt negatiu, agreujat per un entorn internacional també especialment delicat, en particular a Espanya, i un encaix del nostre país en el concert internacional pendent de definir.

Intentaré, doncs, en una primera part, posar en relleu els principals desequilibris generats durant aquest període, i, en una segona part, veure quines són les possibles causes de la situació actual amb clau de futur. En cap cas, però, es tracta de dir ara, a posteriori, el que s'havia d'haver fet, o de pretendre saber el que s'havia de fer.

L'alt nivell del cicle econòmic assolit al voltant del 2005, propiciat de manera important per l'activitat immobiliària, va permetre el nivell

d'activitat del conjunt de l'economia més elevat de la historia del país que, directament o indirectament, va beneficiar gran part dels agents econòmics, ja siguin empreses i famílies i fins i tot la mateixa administració.

La bonança que es va viure a mitjan dels anys 90, però, tenia elements negatius essencials, entre els quals en destacaré cinc:

- L'increment de riquesa i d'ingressos generat per una economia amb un motor principal basat en el sector immobiliari no era en gran part recurrent.

  Els agents econòmics, majoritàriament, van incrementar el seu nivell de vida, és a dir, la despesa i la inversió, pensant que el nivell d'ingressos es podia mantenir sempre en aquell mateix nivell o en un nivell encara millor. Pel que fa a les famílies i a les empreses privades, amb la reducció dels ingressos progressiva des del 1998, l'ajustament s'està fent i s'està reflectint en les dades d'ocupació i en un menor poder adquisitiu. En el cas de les administracions públiques, el procés d'ajustament és encara incipient, però molt probablement inevitable.

- Els pressupostos del sector públic van créixer a ritmes superiors a l'increment dels ingressos, i els comptes es van anar degradant i va anar creixent el recurs al deute del conjunt de la nostra economia (en el cas de famílies i de les empreses, també).

  En aquest període les administracions van incrementar les despeses per sobre de l'increment dels ingressos que, a més, no eren recurrents. Això va provocar un increment de l'endeutament, afavorit a més per uns tipus d'interès particularment baixos i una liquiditat abundant per part del sector financer. En el cas dels comuns, la llei de finances públiques estableix uns sostres que la majoria ja han assolit o ho estan a punt de fer, però en el cas del Govern cap llei estableix un límit i el deute fins avui s'incrementa any rere any.

  A més, els agents privats també van recórrer massivament al crèdit, davant una molt bona situació econòmica i unes perspectives que semblava que només podien ser positives.

El resultat és avui que la capacitat d'inversió dels agents econòmics del país està molt afectada. Les famílies destinen una part important de la seva renda a reduir l'endeutament, moltes empreses també i les administracions només poden regular la seva despesa a través de la reducció de les inversions, atès que les despeses de funcionament recurrents representen un percentatge molt elevat dels seus ingressos per tots conceptes, i són difícils de corregir.

Si bé la reducció o la quasi supressió de la inversió és assumible a curt termini, no ho és a mitjà ni a llarg termini. I a més pot ser insuficient. Part del gran endeutament ve dels esforços públics i privats en matèria d'infraestructures en els sectors turístic, comercial i hoteler, especialment en els sectors vinculats a la neu. A mitjà termini, no invertir implica una pèrdua de competitivitat.

- La degradació constant del turisme i del comerç, dos dels pilars del nostre sistema econòmic, no es va apreciar prou i no es va valorar adequadament.

  El *boom* del sector immobiliari a escala global en va compensar els efectes negatius. Així, simultàniament s'anava degradant l'activitat tradicional amb una baixada dels turistes i dels visitants i s'anava degradant un actiu important pel turisme com el paisatge i el nostre entorn natural, sense que es valorés prou des de les institucions el que podia representar per al futur.

- La creixent pèrdua de competitivitat de la nostra economia.

  En aquest període s'ha accentuat l'estacionalització de la nostra economia, cosa que constitueix un fet extremadament negatiu: és molt difícil, per no dir en molts casos impossible, rendibilitzar les inversions necessàries per desenvolupar una activitat si aquestes inversions s'utilitzen menys del 50 per cent del temps.

  Al mateix temps el fort creixement del període 1995-2005 incrementava els costos dels lloguers comercials d'una manera clarament insostenible. Tot plegat dificultava la necessària estabilitat i la consegüent formació dels recursos humans i reduïa la qualitat del servei i l'atractiu de la nostra oferta. Així els explotadors dels negocis turístics s'han anat trobant en situacions poc sostenibles davant d'un afebliment de la demanda.

- La quasi inexistent inversió estrangera al Principat.

  En un entorn internacional especialment dinàmic amb una globalització cada cop més gran de l'economia mundial, l'economia andorrana s'ha mantingut tancada i ha quedat al marge de determinades evolucions tecnològiques i d'altres moviments de fons de les economies mundials. No hem rebut inversió estrangera i la nostra economia s'ha diversificat molt poc durant aquest període en particular cap a activitats susceptibles d'oferir oportunitats professionals als joves andorrans amb formació.

  Andorra no ha patit d'una mancança de capital per finançar les activitats tradicionals però sí que té una mancança de coneixement per desenvolupar activitats diferents de les que formen l'estructura econòmica tradicional del país. I sense capital estranger, que ben segur requereix determinats condicionants que s'han de planificar, serà difícil o impossible superar aquestes limitacions.

Els desequilibris i els aspectes negatius esmentats s'han posat en relleu particularment a partir del 2008, un cop acabat el cicle positiu tant al nostre entorn com aquí. Tots aquests elements tenen un punt comú: la inexistència d'una política econòmica global definida a escala nacional, o dit d'una altra manera, la manca d'un posicionament estratègic a llarg termini concret i clar que permeti establir les línies que cal seguir en els diversos àmbits en els quals s'han de prendre decisions. En aquesta línia remarcaré quatre punts que ho il·lustren:

1. *La inexistència durant aquests anys de polítiques econòmiques proactives*

   Els ministeris d'economia han prioritzat la seva activitat a funcions bàsicament administratives. Poques vegades han tingut un rol important en els diversos gabinets governamentals en matèria de planificació a llarg termini i en la definició de polítiques.

2. *La poca definició d'una política exterior, en particular amb la UE*

   Des que es va signar l'acord duaner amb la Unió Europea fa més de 20 anys, l'Administració andorrana no disposa d'un departament específic per vetllar proactivament per les evolucions a Europa que

ens poden afectar, per ser-hi presents quan calgui i per anticipar al màxim els esdeveniments que ens poden afectar. D'una manera més propera també hem estat observadors passius de com el desequilibri entre els nostres dos veïns s'anava incrementant.

3. *Una insuficient coordinació entre administracions en la potenciació dels sectors tradicionals de la nostra economia*

   Fins al principi de la primera dècada del segle XXI els sectors turístic i comercial van tenir una evolució molt positiva. Després, les dades posen en relleu un retrocés constant i quasi regular, sense que hi hagi hagut actuacions contundents unitàries i coordinades. Som massa petits per malbaratar recursos entre diverses institucions i organismes i no actuar de manera molt més coordinada i eficient.

4. *Una manca de debat necessari sobre els graus de proteccionisme òptims per a la nostra economia*

   S'ha de definir quin nivell de proteccionisme i d'obertura s'estableix per als diversos sectors. Els dos extrems són fàcils de descartar: un proteccionisme gran porta a l'existència d'uns intermediaris andorrans que encareixen els béns i els productes i minven la competitivitat de la nostra economia, mentre que una obertura total pot destruir el teixit empresarial propi en detriment de franquícies multinacionals o bàsicament espanyoles i franceses.

   Fins ara s'ha optat per un alt grau de proteccionisme, amb el nivell d'intrusisme que això implica. Quin és el punt just? Per respondre aquesta qüestió crec que s'haurien de tenir en compte els dos criteris següents: la generació de valor afegit i la contribució a la competitivitat de l'economia de cada activitat. L'objectiu final ha de ser fer créixer el valor afegit de la nostra economia de manera qualitativa, i per això cal potenciar les activitats que més en generen i, en qualsevol cas de ben segur mitjançant una obertura significativa de la nostra economia al capital estranger.

Què podem fer, doncs?

Des de les institucions s'ha de definir, amb la metodologia adequada, un marc global des de l'anàlisi i el treball que sigui realment un pla estratègic

treballat i establert, tenint en compte les realitats del nostre país, per emmarcar-hi totes les actuacions futures.

La política econòmica s'ha de treballar, no es pot plantejar de manera genèrica i teòrica amb informes puntuals externs. Els informes externs encomanats, que en alguns casos s'han publicat, s'han de treballar i analitzar amb la participació dels agents econòmics locals per extreure'n les idees interessants i desenvolupar-les per elaborar i fer-ne un marc d'actuació general però suficientment concret. Llevat d'algunes poques excepcions, durant aquest període, professionals externs han elaborat estudis sobre l'economia del país. No obstant això, aquests estudis no s'han utilitzat com a base per reflexionar ni com a treball intern per definir cap a on volem i podem anar, de manera molt concreta i precisa.

Hem de tenir en compte les nostres febleses: som un país amb 70.000 habitants i el nostre territori té una superfície de poc més de 460 km^2 al mig dels Pirineus. Des d'un punt de vista de dotacions naturals, no estem en la millor de les disposicions per competir en un món globalitzat. Tenim un problema de dimensió que, en un moment en què les economies d'escala són essencials en la competició econòmica mundial, fa que en termes generals sigui molt difícil per a nosaltres ser competitius en termes generals.

Som un estat amb una administració central, set administracions locals i un gran nombre d'entitats públiques i parapúbliques. Hem de cobrir totes les necessitats que se'n deriven quan el talent inevitablement és més escàs que en poblacions més grans. Les divisions de tot tipus ens afebleixen de manera extraordinària. L'estructura organitzativa i administrativa del país s'ha d'adaptar als reptes que avui tenim sobre la taula.

S'han de fer apostes de futur que derivin de les anàlisis oportunes, però segons la meva opinió, sense renunciar als pilars de la nostra economia avui. Les apostes de futur han de complementar les activitats actuals i, si escau, substituir-les a un horitzó que inevitablement ha de ser a mitjà o a llarg termini. Altrament, mentre s'espera que l'aposta esdevingui realitat, hi ha el risc de perdre el que constitueix encara avui els motors de la nostra economia i de la prosperitat de la nostra societat. Hem d'aprofitar les oportunitats de les noves tecnologies, amb Internet al centre, que permeten superar les barreres geogràfiques, i que estan afavorint la relació directa amb els clients/consumidors, eliminar intermediaris i afavorir iniciatives locals en una economia extremadament mundialitzada.

Aquest marc global s'ha d'elaborar molt ràpidament, perquè mentrestant anem fent coses de manera aïllada i desordenada sense una direcció concreta i sense tenir en compte les forces i febleses del nostre país, i no estem preparant el relleu pel nostre model actual.

3. Conclusions

El nou context és bàsicament un context especialment complex, amb múltiples crisis, de les quals tenim molta informació però poc coneixement. Aquest context està hipotecat per uns excessos derivats d'un recurs a l'endeutament elevat que té conseqüències importantíssimes en la vida dels ciutadans. En un context de crisi econòmica, accentuada per la necessitat de prendre decisions restrictives davant la incapacitat dels grans països d'adoptar mesures coordinades, el termini de la hipoteca és llarg i les quotes, difícils de pagar.

A més, pel que fa a Europa en especial, caldrà a mitjà termini afrontar els reptes derivats de l'envelliment de la població, que l'únic que faran és incrementar les dificultats i, de manera molt significativa, exerciran una pressió brutal sobre els mecanismes de finançament dels sistemes de seguretat social (a Andorra la situació no serà gaire diferent).

Mentre duri l'alt nivell d'endeutament i l'elevat cost del seu finançament, els estats veuran molt reduïda la seva autonomia i la capacitat d'actuar com la ciutadania ho espera, amb tots els riscos que això implica pel creixement de les desigualtats i dels ressentiments, i també per la manca de credibilitat de la classe política.

Els governs no podran implantar mesures a l'alçada de les necessitats ni de les expectatives dels ciutadans si no assoleixen uns nivells de coordinació molt més elevats i si no prenen les mesures necessàries per atacar l'origen de les crisis, fent diagnòstics amb rigor i coherència.

Per això els ciutadans han d'administrar els seus vots donant més pes al fons que a la forma i demanant als polítics que presentin programes creïbles i que afrontin els problemes reals. Està bé que ens indignem, però sense mesures alternatives i realistes no hi ha perspectives. L'altre dia el Sr. Ramonet parlava d'utopies realitzades i en va donar diversos exemples. Però només poden esdevenir realitat i perdurar les utopies sostenibles.

Mentrestant, si no hi ha una ruptura en aquest àmbit, els mercats continuaran imposant les regles del joc, perquè endeutament i desintermediació són sinònims de pèrdua d'autonomia per part dels governs. Aquests darrers es veuen forçats a actuar sota la pressió dels mercats, que si no els considera creïbles i consideren que no van en la bona direcció, com passa actualment, transformen en contraproduents qualsevol de les seves manifestacions i decisions i en limiten la capacitat d'actuació.

Perquè la reducció dels dèficits, primer, i dels nivells d'endeutament, després, requerirà molt temps. Com hem vist, els endeutaments públics han crescut per la despesa però estructuralment, també entre altres, per la competència fiscal entre països. La reducció dels endeutaments i la recuperació de marges d'actuació dels sectors públics passen pel control de la despesa però també per un canvi radical en les polítiques fiscals, únic mitjà perquè les mesures de control de la despesa no accentuïn encara més la crisi i facin el problema més gran.

Des d'aquest punt de vista, Europa i els Estats Units no estan en situacions gaire diferents. Des del punt de vista econòmic i financer, en conjunt Europa està probablement en una situació millor; però des del punt de vista de la confiança i de la credibilitat, els Estats Units estan molt per sobre d'Europa, cosa que els dóna un avantatge que es tradueix en un marge de maniobra més gran a l'hora d'implantar mesures que requereixen el recurs a l'endeutament.

Això no obstant, l'euro no hauria de desaparèixer ni els països perifèrics poden sortir-ne. Grècia, amb la devaluació de facto que patiria, no podria fer front als seus compromisos internacionals en euros. El pas següent a la sortida de l'euro seria la fallida. Si algú pot sortir de l'euro, i potser convindria que ho fes, és Alemanya. Tornaria a existir un marc alemany que s'apreciaria enfront de l'euro si Alemanya continua duent a terme la seva política de control de la inflació i de control important dels salaris. Això limitaria les exportacions massives a la resta d'Europa de productes alemanys. Alemanya ha generat uns excedents comercials en detriment dels altres països europeus (i també dels seus propis assalariats) i ha creat un avantatge competitiu a partir dels costos salarials. Sense qüestionar la totalitat de les seves posicions, ja que és evident que a la Unió Europea uns no poden treballar pels altres i entre tots no han de pagar els excessos grecs, no pot actuar en aquesta Unió, sobretot quan de facto és el líder, sense

voler implantar determinats mecanismes comuns condicionats, com ara els eurobons, o altres mecanismes per reduir o compensar els desequilibris comercials, perquè el conjunt tiri endavant.

A escala global, doncs, voldria posar en relleu una ruptura: la crisi dels nostres sistemes polítics:

> En l'àmbit públic els calendaris electorals i les possibilitats de repetir mandats són gairebé incompatibles amb les visions a llarg termini. Cal establir els mecanismes perquè el fons guanyi pes enfront a la forma, es prenguin mesures reals i es facin anàlisis amb rigor, especialment per tenir en compte, en les decisions, el llarg termini. Cal que els escollits pels ciutadans hagin de complir allò a què s'han compromès, o altrament puguin ser revocats dels seus càrrecs.

Quant a les perspectives, podem identificar 8 elements:

1. Les coses no seran el que han estat: hem hipotecat el creixement futur, i les taxes de creixement futures es veuran afectades pel necessari procés de desendeutament. El crèdit no serà el motor del creixement; el desendeutament serà un fre!

2. Les administracions tindran poca capacitat d'actuació per fer front a unes desigualtats i necessitats creixents.

3. Les crisis socials s'incrementaran i el denominador comú serà sovint el desacord; no la proposta ni el projecte.

4. S'hauran de desarticular alguns mecanismes de mercat i potser posar un fre a la mundialització que despersonalitza l'economia i genera elements distorsionadors.

5. Europa, si és capaç d'implantar una governança adequada i de deixar de banda dogmatismes caducats, podrà continuar jugant un primer rol en el món; si no, anirà enrere molt ràpidament.

6. Els Estats Units hauran de comptar amb el seu dinamisme i la seva flexibilitat per suplir les polítiques monetàries i pressupostàries expansives que cada cop seran menys possibles.

7. El centre del món es desplaçarà cap a l'est. Les economies emergents creixen a ritmes anyals de quasi 10 punts percentuals superiors als europeus. Si aquest diferencial es manté, d'aquí a 20 o 30 anys el centre econòmic mundial ja s'haurà desplaçat.

8. El creixement quantitatiu, mal mesurat pel PIB, és podrà estancar, i el creixement qualitatiu el podrà compensar, i potser convé que així sigui.

A Andorra els problemes són similars però la nostra dimensió els particularitza. Nosaltres no ens podem coordinar amb ningú, ni podem esperar l'ajuda de ningú. De facto no tenim pes en el context econòmic i financer mundial.

Abans he comentat les nostres febleses estructurals, entre les quals hi ha la nostra dimensió en un món cada cop més global on les economies d'escala són decisives, i una estructura administrativa de país inadaptada als temps actuals.

La ruptura tecnològica, amb les possibilitats que ofereix Internet per eliminar les barreres geogràfiques, és una oportunitat. La nostra dimensió, per altra banda, també pot ser una oportunitat. Ens ha de permetre tractar els problemes adequadament, fer-ne un bon diagnòstic i establir les mesures necessàries. El nostre marge d'actuació serà extremadament estret, però probablement suficient si som conscients que el necessitem i l'utilitzem positivament, perquè som molt petits i amb poc n'hi ha d'haver prou. Les microiniciatives podran ser suficients.

I el necessari debat del nostre encaix a Europa ha de tenir en compte aquests elements. Hem de tenir un marge de maniobra, encara que sigui estret, a menys que estiguem disposats a liderar l'ajustament que ens portaria lluny dels nivells actuals de prosperitat i ens assimilaria a les zones pirenaiques veïnes de França o Espanya. El nivell d'infraestructures privades i públiques que hem assolit no es pot aconseguir ni mantenir des de l'homogeneïtzació. Com tampoc es pot mantenir la prosperitat actual i no sé si es podrien satisfer les necessitats pròpies d'un estat.

Som massa petits en relació amb la UE i amb els països que en formen part. A més, la màquina europea pateix d'un excés de tecnocràcia i, com hem vist, té problemes realment importants i reptes que no està afrontant. La

Unió Europea actualment ni tan sols té el suport dels ciutadans d'Europa, que majoritàriament, quan s'han pronunciat per referèndum, han rebutjat les propostes que la configuren avui.

A partir d'aquí hem de definir l'encaix amb Europa però no amb definicions genèriques, sinó amb continguts concrets acceptables per Europa i defensables per Andorra. La diferència de talla entre Andorra i la UE hauria de fer que aquest punt d'equilibri es pogués assolir. Dit d'una altra manera, no cal un elevat nivell de diferenciació però sí l'existència d'alguns factors competitius en un marc de gran homologació. Perquè si no actuem ja, el nostre entorn —ja que no ho fem nosaltres— ens va marcant mentrestant el camí que hem de seguir i/o ens va tancant portes. I el camí que ens traça és el de l'homogeneïtzació. El debat si som europeistes o no, és un fals debat, que ens fa perdre un temps preciós.

Pel que fa a les microiniciatives, el Sr. Partal, mitjançant un exemple concret, ens mostrava dilluns passat com Internet permet obtenir finançament privat fora dels canals habituals per a un projecte local en un món globalitzat i en un context de gran dificultat. Calen iniciatives i imaginació per trobar perspectives.

Per això els esforços per sortir de la crisi al meu entendre, només poden anar en els tres sentits següents:

1. Hem de ser molt rigorosos en la despesa. Nosaltres sí que no podem aplicar polítiques expansionistes, perquè tots els esforços es diluirien a l'exterior (estem clarament en economia oberta des d'aquest punt de vista i les dimensions diferents són definitives):

    - Hem de gestionar els recursos amb molt rigor i adaptar les despeses als ingressos.

    - Hem de racionalitzar l'estructura administrativa del país.

    - Hem de planificar a llarg termini: no podem copiar el que ja no funciona arreu (no hauríem de posar el deute públic en els mercats internacionals, hauríem de desestacionalitzar l'economia, hauríem de transformar l'economia havent analitzat els avantatges de l'obertura, i potenciar els 3 pilars dels nostre sistema econòmic), i hem d'elaborar una veritable estratègia global.

2. Hem d'activar l'economia per generar riquesa, potenciar les activitats de més valor afegit i descartar les activitats amb consum intensiu de treball.

    - La política fiscal hi ha de jugar un rol important. No ha de ser únicament recaptadora, sinó que ha de ser essencialment estratègica i ha de tenir en compte quins avantatges competitius vol potenciar el país. Un marc fiscal es correspon amb un model de país i no pot ser un «retalla i enganxa» del que fan altres països molt diferents.

    - La seguretat Jurídica i el bon funcionament de l'administració són altres requeriments bàsics.

    - Hem de detectar avantatges competitius i microoportunitats per donar viabilitat a la nostra economia. Internet elimina fronteres. La ruptura tecnològica ens afavoreix i és un factor competitiu.

3. Hem de negociar amb la UE, un cop analitzada adequadament la situació i el que volem i podem defensar.

Hem d'actuar molt ràpidament. El temps que passa són pèrdues de llocs de treball i el tancament de negocis, és a dir, estagnació i reducció de les rendes i creixement dels conflictes socials. La crisi actual és conjuntural i estructural i requereix de mesures en els dos àmbits.

Algunes Reflexions sobre la Gran Crisi

Jordi Galí

Doctor en economia per l'Institut Tecnològic de Massachusetts (EUA). Director i investigador sènior del Centre de Recerca en Economia Internacional (CREI), catedràtic del Departament d'Economia i Empresa de la Universitat Pompeu Fabra i professor de recerca de la Barcelona Graduate School of Economics. És investigador associat del Centre de Recerca en Política Econòmica (CEPR) de Londres i de l'Oficina Nacional de Recerca Econòmica (NBER), a Cambridge (EUA).

Divendres 2 de setembre

1. Introducció

Pocs podien imaginar l'estiu del 2007 que les turbulències financeres que van iniciar-se aleshores eren només la punta d'un iceberg immens: la Gran Crisi, que ha marcat des d'aleshores i sense treva les preocupacions de ciutadans, empreses i responsables polítics dels països industrialitzats. L'objectiu de la meva conferència, com anticipa el títol, és aportar algunes reflexions sobre diversos aspectes d'aquesta Gran Crisi, centrant-me especialment en (i) els seus orígens i naturalesa, (ii) els reptes que planteja la seva resolució, i (iii) les reformes necessàries per evitar que es torni a produir en el futur.

M'ha semblat convenient organitzar la meva presentació al voltant de les tres dimensions de la Gran Crisi: la crisi financera, la crisi econòmica, i la crisi del deute. Cadascuna d'aquestes vessants de la crisi està fortament relacionada amb les altres dues, amb relacions de causa-efecte que van en totes les direccions possibles. Tanmateix, les diferències en la naturalesa de les tres crisis aconsellen fer-ne una distinció clara i tractar-les de forma seqüencial, en el seu ordre d'aparició a l'escenari global. Això és, per tant, el que faré en la meva exposició.

2. La crisi financera

Les crisis financeres o amb un origen financer tenen una llarga història i semblen consubstancials al sistema econòmic capitalista. Com molt bé explica Charles Kindleberger en el seu treball clàssic *Manias, Panics, and Crashes*, l'anatomia d'aquestes crisis presenta similituds molt grans, tot i els canvis al llarg del temps en els actors i instruments. Com en altres crisis d'origen financer, els anys que van precedir la crisi actual es van caracteritzar per un creixement molt ràpid dels preus d'alguns actius (immobiliaris, en aquest darrer episodi). Aquest creixement difícilment es

podia justificar per les rendes o la utilitat que generen aquells actius, sinó que estava basat fonamentalment en expectatives d'augment continuat del preu al qual podrien ser venuts. Aquesta sobrevaloració dels actius és el que normalment es coneix com a *bombolla especulativa*.

L'aparició i el creixement de la bombolla immobiliària en els anys que van precedir la Gran Crisi van ser facilitats per una forta expansió del crèdit vinculat a operacions de promoció, construcció i adquisició d'habitatges. Aquesta expansió va recolzar-se, en primer lloc i per la banda de l'oferta, en l'existència d'una alta disponibilitat de recursos per part dels bancs i altres entitats financeres, així com una forta predisposició a canalitzar aquest recursos cap a hipoteques. Així doncs, els bancs no dubten a l'hora d'atorgar aquests crèdits ja que les expectatives d'un augment continuat en el preu de l'actiu es perceben com una garantia de la recuperació eventual del crèdit, amb independència de la solvència intrínseca dels individus o les empreses que s'endeuten. Això genera una forta expansió de les hipoteques d'alt risc (*subprime*). Els bancs no tenen dificultats a generar recursos per finançar aquest creixement a través de l'agrupament d'un nombre gran d'aquestes hipoteques en forma de títols financers (dissenyats de cara a obtenir bones qualificacions per part de les agències), i que poden ser venuts a continuació a inversors d'arreu (fons de pensions, fons d'inversió lliure o *hedge funds*, agències estatals), per alliberar recursos i poder concedir encara més hipoteques.

Aquesta oferta hipotecària creixent va acompanyada d'una forta demanda de crèdit per part dels inversors immobiliaris, que veuen una oportunitat d'obtenir una alta rendibilitat sense haver de disposar de grans recursos propis inicials (ni d'oferir gaires garanties en termes d'ingressos i ocupació estables), i amb unes càrregues financeres limitades gràcies als baixos tipus d'interès mantinguts per la Reserva Federal, el BCE i altres bancs centrals en els anys previs a la crisi.

El fort creixement del finançament immobiliari amb condicions generoses va sostenir un fort augment de la demanda d'habitatge i va contribuir a inflar-ne encara més el preu. D'altra banda, l'augment de la riquesa derivada de l'apreciació dels actius immobiliaris va portar a un augment del consum i de la inversió i a una expansió de l'activitat econòmica i dels beneficis empresarials, inclosos els dels bancs i altres entitats financeres, que van veure així reforçada la seva capacitat per continuar finançant el creixement de la bombolla.

Aquesta dinàmica arriba a la seva fi en el moment en què la bombolla immobiliària esclata i el preu de l'habitatge comença a disminuir. Això porta, d'una banda, a dificultats de refinançament per a empreses i famílies endeutades. En segon lloc, es produeix una caiguda en picat de l'activitat constructora i, com a resultat, un augment incipient de l'atur. Ambdós factors porten a l'impagament del deute i/o a la necessitat de vendre els actius subjacents per fer front al pagament d'aquest deute. Quan aquest intent de venda es produeix de forma simultània i massiva, el preu es redueix encara més, cosa que fa augmentar els crèdits impagats i les pèrdues de les entitats financeres. Si aquestes entitats volen (o estan obligades) a mantenir un cert coixí de capital propi com a percentatge dels actius totals, això porta a una contracció del crèdit, amb els consegüents efectes negatius sobre la capacitat de consum i inversió, la demanda agregada i el nivell de producció i ocupació. Així comença la crisi en el sector real de l'economia, amb les conseqüències desastroses prou conegudes: augment de l'atur, tancament d'empreses, etc.

La resposta de les autoritats econòmiques a la crisi generada per la fi de la bombolla ha pres formes diverses. En el curt termini s'ha manifestat a través de (i) injeccions de liquiditat al sistema financer per part dels bancs centrals, (ii) programes de rescat i recapitalitzacions bancàries, i (iii) mesures per mantenir la confiança del públic i els inversors en el sistema financer, inclosa l'extensió de les garanties públiques sobre els passius bancaris, així com la publicació dels resultats de proves d'estrès.

Les mesures anteriors, però, només són apagafocs. La crisi financera global ha posat sobre la taula la necessitat de repensar a fons el marc de regulació del sistema financer i, per tant, d'adoptar mesures més a mitjà termini per evitar que una crisi semblant es torni a produir en el futur.

La millor manera d'evitar els efectes adversos provocats per l'esclat d'una bombolla és evitar que es desenvolupi. Amb el risc de simplificar excessivament, podem dir que hi ha dues grans línies d'intervenció que poden, com a mínim, dificultar l'aparició de la bombolla o el seu creixement excessiu. La primera forma d'intervenció actua mitjançant la política monetària i consisteix a pujar els tipus d'interès en el període d'expansió, amb l'objectiu de pressionar a la baixa els preus dels actius on s'estigui desenvolupant una bombolla. Aquesta estratègia té alguns desavantatges. Per exemple, pot portar a decisions de tipus d'interès que posin en risc

l'estabilitat del nivell de preus, que és l'objectiu prioritari dels bancs centrals. D'altra banda, aquesta intervenció tindrà efectes negatius sobre el valor de tots els actius, inclosos els que no es troben afectats per una bombolla. Finalment, com he argumentat en un treball recent, no hi ha cap garantia que aquesta resposta de la política monetària porti a una contenció de la bombolla sinó que podria fins i tot accelerar-ne el creixement.

Una segona línia d'actuació se centra a impedir el creixement excessiu del crèdit financer, ja que és un factor clau d'alimentació de la bombolla. Aquest seria l'element clau del que s'anomena polítiques macroprudencials. Actualment la regulació dels bancs i altres entitats de dipòsit té un caràcter molt procíclic: en períodes d'expansió econòmica el risc associat als actius dels bancs disminueix i, d'acord amb la normativa, això els permet augmentar la quantitat de crèdit que poden estendre per a cada unitat de capital propi de què disposen; per raons simètriques, en períodes recessius es veuen obligats a contraure el crèdit. Clarament, aquest mecanisme té efectes desestabilitzadors sobre l'economia. Això es pot solucionar obligant els bancs a modificar, en funció de la fase del cicle econòmic, les seves ràtios de capital, és a dir, el percentatge dels seus actius que han de finançar amb recursos propis. Això permetria posar fre a un creixement excessiu del crèdit en períodes d'expansió, per limitar el risc d'aparició i desenvolupament de bombolles especulatives o, com a mínim, de la seva variant més perillosa: les que en últim terme estan finançades pel conjunt del sistema financer, la solvència del qual passa a estar vinculada a la supervivència de la bombolla. L'altre avantatge d'aquesta estratègia és que, en introduir un instrument de política nou (per exemple, les variacions en la ràtio de capital), s'allibera la política monetària de la tasca de control del creixement dels balanços bancaris, cosa que permet que pugui concentrar-se a mantenir l'estabilitat de preus i facilita la comunicació de les seves decisions.

És important emfatitzar que les polítiques descrites en el paràgraf anterior van més enllà d'un simple augment de les ràtios de capital amb l'objectiu d'incrementar la capacitat de les institucions financeres per absorbir xocs adversos, i que en gran mesura ha estat el focus de les reformes de Basilea III. Però l'adopció dintre d'aquestes reformes d'un *coixí anticíclic* per a la ràtio de capital entre un 0% i un 2,5% per sobre de la ràtio bàsica del 7%, i susceptible de ser ajustada per les autoritats en resposta a l'evolució del crèdit i altres agregats, apunta en la direcció de la segona línia d'actuació esmentada més amunt.

L'efectivitat d'aquestes reformes, però, dependrà en bona part de la independència de les institucions que eventualment tinguin competències sobre la regulació i la supervisió bancària i sobre la fixació de les ràtios de capital i altres mesures de control del creixement dels actius del sistema financer. Si aquesta independència és limitada i els governs dels estats continuen tenint un paper clau en aquestes decisions, pot haver-hi motius per al pessimisme: és difícil imaginar un govern que prengui la decisió de restringir el creixement del crèdit en un període d'expansió econòmica, tot limitant les oportunitats d'inversió i les rendibilitats dels ciutadans (i votants potencials). Potser això explica per què les crisis d'origen financer s'han anat produint de forma recurrent en les economies capitalistes durant els darrers tres-cents anys, de forma aparentment inexorable.

3. La crisi econòmica

Els efectes de la crisi, que s'inicià amb turbulències als mercats monetaris l'estiu del 2007 i que s'agreujà amb la caiguda del banc d'inversions Lehman el setembre del 2009, no van quedar restringits a l'àmbit financer. Els canals immediats de transmissió a l'economia real han estat múltiples, però cal destacar-ne dos: (a) la caiguda de la inversió productiva i residencial a causa de la contracció del crèdit bancari (i les perspectives negatives d'evolució de preus en el cas de la promoció o la compra d'habitatges), i (b) la caiguda del consum a causa de la disminució de la riquesa de les famílies provocada per la caiguda de la borsa i del preu de l'habitatge.

Així doncs, des de mitjan 2009, però sobretot a partir de la tardor d'aquell any, la majoria d'economies occidentals comencen a experimentar, de forma encadenada, caigudes significatives del PIB i del nivell d'ocupació. Comença, per tant, un període de recessió generalitzat, que constitueix la manifestació més directa de la dimensió econòmica de la gran crisi. La pèrdua d'ingressos (i l'augment de la incertesa sobre aquests ingressos) associats a una taxa d'atur creixent porten a una contracció addicional del consum amb els consegüents efectes amplificadors sobre l'activitat econòmica.

Per a molts països, la caiguda acumulada del PIB durant la recessió assoleix un nivell rècord en el període de postguerra i supera el 5% tant als EUA com a l'àrea de l'euro en conjunt. Les taxes d'atur també augmenten notablement i superen el 10% a les dues economies esmentades anteriorment. En el cas espanyol la taxa d'atur arriba a superar el 20%.

La forta contracció econòmica d'aquests darrers anys posa fi al període conegut com la 'Gran Moderació' i que va caracteritzar-se per una relativa estabilitat de l'activitat econòmica, amb recessions infreqüents i poc profundes, i un nivell baix i estable de la inflació.[1]

Quina ha estat la resposta de les autoritats econòmiques a la recessió? La resposta de la política monetària no es va fer esperar: la tardor del 2008, un cop constatada la intensificació de la crisi financera i la inevitabilitat del seu impacte sobre el sector real, els principals bancs centrals van reduir els seus tipus oficials de forma ràpida fins a nivells molt baixos, propers a zero, sense precedent històric per a cap d'ells, i amb l'objectiu de contrarestar els efectes adversos de la crisi sobre el consum i la inversió. Aquesta resposta va topar aviat amb un mur: el del límit inferior zero per al tipus d'interès nominal. L'esgotament de la via de reducció del tipus d'interès oficial va portar els tres bancs centrals principals (la FED, el BCE i el Banc d'Anglaterra) a iniciar una sèrie de mesures *no estàndard* per intentar estimular l'economia. Aquestes mesures, que encara són efectives en l'actualitat, inclouen principalment (a) la compra directa d'actius (deute públic a llarg termini, i títols recolzats per hipoteques) per part de la FED i el Banc d'Anglaterra, i (b) l'extensió de crèdit als bancs a un termini més llarg de l'habitual i sense restriccions quantitatives ni penalització de tipus d'interès per part del BCE. L'objectiu fonamental d'aquestes mesures ha estat reduir els tipus d'interès a més llarg termini, atesa la impossibilitat de reduccions addicionals en els tipus a curt termini, i mantenir els alts nivells de liquiditat en el sistema bancari. Una conseqüència d'aquestes intervencions ha estat l'augment espectacular de la mida dels balanços dels bancs centrals implicats. Tot i això, aquestes mesures extraordinàries no han impedit que el crèdit bancari s'hagi mantingut bàsicament estancat aquests darrers anys.

La resposta inicial de la política fiscal a la recessió va tenir dues dimensions. En primer lloc, els governs van permetre –almenys fins al 2009– el ple funcionament dels estabilitzadors automàtics, que suposen una caiguda de la recaptació per impostos (deguda a la disminució de les rendes i de transaccions gravables) i un augment d'algunes partides de despesa (per exemple, els subsidi d'atur), sense que sigui necessària cap decisió deliberada per part dels responsables de la política econòmica. En segon

1 Als EUA l'inici de la Gran Moderació es produeix a mitjan anys 80, però Europa ha d'esperar fins a mitjan els 90, després de la forta recessió del 1992-1993.

lloc, van portar a terme augments discrecionals en la despesa pública, complementats en alguns casos (els EUA, per exemple) amb disminucions dels tipus impositius. La conseqüència inevitable d'aquestes polítiques fiscals expansives va ésser un augment espectacular dels dèficits públics. D'acord amb l'FMI (2010), per al conjunt de les economies avançades el dèficit públic, expressat en termes del PIB, va ser del 8,9% l'any 2009 –el darrer any d'expansió fiscal– partint d'una ràtio de l'1,1% el 2007. D'aquests 7,8 punts percentuals d'augment, 3,6 –una mica menys de la meitat– s'expliquen per l'operació dels estabilitzadors automàtics, la resta, per una política deliberada d'estímul fiscal.

Els elevats dèficits experimentats pels països avançats durant la crisi han generat forts augments del deute públic expressat com a fracció del PIB. Això porta, al seu torn, a un augment de la despesa en interessos, del dèficit, del deute públic...; en fi, un cercle viciós que és clarament no sostenible i que en molts casos es veu agreujat per augments dels tipus d'interès que han de pagar els governs per compensar les percepcions de risc d'impagament dels mercats. Aquestes circumstàncies fan que la majoria de països avançats iniciïn l'any 2010 (alguns, com els EUA, trigaran més temps) programes d'ajustament fiscal per contenir el creixement del deute, cosa que posa fi, per tant, a les polítiques d'estímul fiscal.

Tot i que per a la major part de països avançats la recessió va acabar *oficialment* durant el 2009 –quan les taxes de creixement del PIB van començar a ser positives– la recuperació està resultant molt més lenta del que hom desitjaria, i també en comparació a les recuperacions d'episodis cíclics anteriors. Així doncs, en el moment d'escriure aquestes ratlles (tardor del 2011), cap de les sis grans economies mundials ha assolit els nivells de PIB d'abans de la crisi. La lentitud de la recuperació post-crisi és una característica històrica de les recessions d'origen financer, i aquesta no està resultant una excepció. Les dificultats dels bancs centrals per continuar proveint estímul a l'economia, així com els processos de consolidació fiscal endegats per la majoria de països, contribueixen sens dubte a la lentitud d'aquesta recuperació, fins a arribar al punt de plantejar la possibilitat d'una segona recessió.

4. La crisi del deute

Com han emfatitzat recentment Reinhart i Rogoff en el seu llibre *This Time is Different*, els episodis d'impagament i/o reestructuració del deute

públic han estat freqüents a la història, i han tendit a produir-se en onades: tenim períodes en els quals es concentra la fallida financera de molts estats, als quals segueix una època de relativa *virtut* en el compliment de les obligacions financeres estatals. En el mateix treball, aquests autors mostren com les crisis financeres han tendit a anar seguides de crisis del deute. Hi ha com a mínim dos factors que permeten explicar aquesta correlació històrica: (a) les crisis financeres tendeixen a generar crisis econòmiques prolongades, amb recuperacions lentes, que porten a mantenir dèficits públics elevats (que han de ser finançats mitjançant l'emissió de deute), i (b) les crisis financeres comporten un augment de les obligacions financeres implícites o amagades dels estats, inclosa la necessitat eventual de rescatar i recapitalitzar el sector bancari. No ens hem de sorprendre, per tant, que el tercer episodi de la gran crisi consisteixi precisament en una crisi del deute. El que potser no era tan fàcil de predir és que aquesta crisi se centraria de ple a la zona euro i afectaria països tan propers.

En què consisteix la crisi del deute a Europa? Tot i que encara no s'ha produït cap impagament ni reestructuració,[2] podem parlar de crisi del deute en la mesura que els mercats anticipen aquests incompliments per part d'alguns països, com es posa de manifest en l'evolució de les primes de risc aquests últims anys. Aquesta evolució, que si persisteix portaria a una dinàmica explosiva del deute, ha portat la Unió Europea, de forma coordinada amb l'FMI, a endegar diversos programes de rescat (Grècia, Irlanda, Portugal) finançats amb un fons creat amb aquesta finalitat, i a pressionar Itàlia i Espanya per dur a terme reformes fiscals i estructurals.

Aquest no és el lloc apropiat per fer un relat cronològic dels esdeveniments que s'iniciaren el maig del 2010, amb el primer rescat grec. A més, la rapidesa dels fets implica que qualsevol relat està destinat a ser obsolet quan aquest treball surti a la llum. Prefereixo utilitzar aquest espai per fer una valoració global de l'estratègia seguida per la UE en relació amb aquesta qüestió i per plantejar el que, al meu parer, seria un marc fiscal més desitjable per a la zona euro.

Els esdeveniments dels darrers mesos a la zona euro simbolitzen dos grans fracassos: (a) el fracàs absolut del model fiscal previst al Tractat de la Unió

2 A la cimera de juliol es va anunciar un acord d'extensió «voluntària» dels terminis de venciment del deute grec en mans dels bancs, però al moment d'escriure aquestes ratlles encara no s'ha dut a terme.

Europea i al Pacte d'Estabilitat i Creixement (PEC), l'objectiu principal del qual era evitar una crisi com l'actual, i (b) el fracàs de l'estratègia per fer front a la crisi generada pel primer fracàs.

A més a més, en el procés, la UE ha violat (en esperit, si no en lletra) dos pilars clau del seu Tractat fonamental: els principis de no-rescat i de no-monetització del deute. Tot plegat, hem de concloure que la credibilitat del projecte europeu i de les seves institucions ha estat afectada de forma potser irreversible.

El fracàs de l'estratègia seguida per la UE per fer front a la crisi del deute s'explica, al meu parer, pel fet d'estar basada en un principi equivocat: la idea que la crisi del deute és la crisi de l'euro, a la qual s'han aferrat els líders europeus des del començament de les turbulències en els mercats del deute. L'aplicació d'aquest principi ha justificat els programes de rescat, en nom de la supervivència de l'euro. El fet que els programes de rescat no hagin resultat suficients per apaivagar la crisi té una explicació molt plausible: el seu èxit requeriria un compromís *sense límit* per part dels països sense problemes de finançament. Aquest compromís, ara per ara, no és creïble, ja que qualsevol rescat implica una transferència *involuntària* entre els ciutadans de països diferents que afavoreix els que s'han comportat irresponsablement i penalitza els virtuosos.

Aquesta mateixa observació implica que una estratègia basada en continus rescats estigui destinada a contenir les llavors de fortes tensions polítiques. Aquestes tensions, potser més que no pas provocar l'impagament parcial del deute per part d'un país (o fins i tot la seva sortida de l'euro), poden posar en perill la supervivència de la unió monetària i del projecte d'integració europeu.

Aquestes consideracions, per si soles, fan necessari repensar l'actual marc fiscal de la zona euro. Com s'hauria d'estructurar aquest marc per evitar aquests problemes? Les veus polítiques dominants proposen seguir amb la mateixa estratègia, és a dir, reforçar els límits sobre dèficit i deute i endurir les sancions en cas de superació d'aquests límits. Aquesta opció és, al meu parer, difícil de defensar: ateses les dificultats per garantir el compliment de les regles vigents fins ara i imposar sancions als infractors, per què hauríem de creure que les coses seran més fàcils quan les normes siguin més restrictives i les sancions més dures?

Un marc fiscal alternatiu, que eviti les tensions entre països i el consegüent risc d'implosió de la unió monetària, podria basar-se en els principis que enumero a continuació. Els dos primers són comuns al marc actual (tot i que no s'han respectat), però els altres suposen una divergència important respecte a les regles de joc actuals.

Prohibició de qualsevol forma de rescat col·lectiu de cap país membre.[3] Aquesta prohibició, si fos creïble, reduiria el risc moral en l'àmbit fiscal, reduiria les tensions polítiques entre països, i impediria que contribuents innocents hagin d'assumir les càrregues del comportament irresponsable d'altres (en contrast amb els inversors, que assumeixen aquest risc voluntàriament). Òbviament, això suposa l'acceptació de la possibilitat d'una reestructuració o d'un impagament del deute per part d'un país membre de la zona euro. No hi ha cap raó fonamental perquè aquest fet hagi d'afectar o posar en risc la continuïtat de la unió monetària, en contra del que normalment es manté. Òbviament, el país implicat haurà de carregar amb les conseqüències d'aquesta decisió i tenir-les en compte a l'hora de dissenyar la seva política. Dit amb altres paraules: no hi ha motiu perquè «la crisi grega sigui també la crisi de l'euro». El problema sorgeix quan els líders polítics europeus estableixen aquesta connexió, i posen sobre la taula la necessitat de transferències de recursos entre països, que generen, inevitablement, tensions polítiques que poden fer perillar la unió monetària. Per posar-ho més gràficament: si volem garantir la supervivència de l'euro, els problemes fiscals grecs han de tractar-se a les pàgines d'economia dels diaris alemanys, no a les seves portades, ni motivar titulars de menyspreu al ciutadans grecs. D'altra banda, els inversors que voluntàriament han adquirit els actius subjectes de l'incompliment hipotètic han d'assumir plenament les conseqüències dels seus errors i empassar-se les pèrdues resultants d'un impagament o d'una reestructuració.

- *Prohibició de la monetització del deute per part del Banc Central Europeu* (BCE). Aquesta prohibició està motivada no tant pels riscos inflacionistes de les operacions de compra de deute sobirà per part del BCE (que poden neutralitzar-se fàcilment amb operacions simultànies de subtracció de liquiditat), sinó per l'assumpció d'un risc financer

3 Òbviament no hi ha cap raó per impedir l'assistència bilateral voluntària, sigui per raons altruistes o per defensa dels propis interessos (per exemple, dels bancs nacionals amb fortes inversions en el país en risc).

indesitjat per part dels contribuents de la zona euro en el seu conjunt (i per tant, d'una transferència efectiva de recursos entre països). El mateix argument s'hauria de tenir en compte a l'hora de determinar els requeriments col·laterals en les operacions de provisió de liquiditat per part del BCE.

- *Acceptació, sense complexos, d'una intervenció del Fons Monetari Internacional (FMI) en cas de dificultats financeres per part d'un país membre quan ho requereixi*. L'FMI és el *prestamista* d'última instància natural per a estats sobirans amb dificultats de liquiditat. El caràcter extern de l'FMI i la seva reputació facilitarien el compliment de les condicions que imposi al país sol·licitant i evitarien les tensions polítiques entre països de la zona euro, ja que els mantindria al marge.

- *Eliminació de les restriccions sobre el dèficit i el deute que cada país pot mantenir*. En primer lloc, i com ha quedat comprovat de forma clara, resulta difícil garantir el compliment d'aquestes restriccions. En segon lloc, aquestes restriccions no tenen una justificació teòrica clara (les externalitats, freqüentment invocades, no són específiques de la unió monetària ni independents de la mida del país). Finalment, si els principis de no-rescat i no-monetització anteriors es respecten plenament (i ningú no els qüestiona), els mercats s'encarregarien de disciplinar cada país individual, exigint tipus d'interès més alts en proporció al risc percebut d'insostenibilitat de les finances públiques (i, per tant, d'impagament). D'altra banda, res no hauria d'impedir que cada país, de forma individual, adoptés bones pràctiques com, per exemple, regles de política fiscal o consells fiscals independents.

- L'adhesió a aquests principis no necessàriament faria més difícil la fallida financera d'un país de la zona euro, però estic convençut que contribuiria a reforçar la unió monetària i a garantir-ne la continuïtat, i la dels avantatges que ens ha reportat: facilitat de transaccions, estabilitat de preus, més competència i més comerç.

5. Conclusió

Com hem vist, les crisis d'origen financer tenen com a conseqüència crisis econòmiques llargues i profundes. A més augmenten el risc que es produeixi una crisi del deute. Aquest patró s'ha manifestat clarament durant

la gran crisi en la qual encara ens trobem. A més, les eines convencionals d'estabilització macroeconòmica –la política fiscal i monetària– han esgotat el seu marge de maniobra, la qual cosa dificulta enormement la recuperació econòmica i la sortida de la crisi.

Potser la conclusió més clara de l'anàlisi anterior és que, en la mesura que sigui possible, les crisis financeres han de ser *evitades*. Això requereix una regulació i supervisió millors i sistemes de detecció dels desequilibris que poden portar eventualment a una crisi financera.

Però, en últim terme, la dificultat més gran a l'hora d'evitar una crisi financera es troba segurament en la manca d'incentius que els governants tenen per posar fi a la *festa* en períodes de forta expansió econòmica causats per una bombolla especulativa, ja que la resistència popular a mesures preventives –que inevitablement portaran a una reducció del creixement– sempre és molt gran. Aquest és, al meu parer, el repte més gran a què s'enfronten les societats democràtiques per evitar que es torni a produir una altra gran crisi en el futur.

Conclusiones

Ignacio Ramonet
Moderador de la XXVIII Universitat d'Estiu d'Andorra

Divendres 2 de setembre

No era evidente. Hace un año, cuando Maria Àngels Vilana —que es el alma y el cerebro de esta Universitat d'Estiu— eligió el tema a tratar este verano, *Tiempo de crisis: rupturas y perspectivas*, la crisis económica y financiera global parecía conocer un receso; la crisis de la deuda soberana no se había extendido todavía a Irlanda, a Portugal y luego a España e Italia; el euro no parecía amenazado; Estados Unidos no había perdido su nota de triple A; la Primavera árabe ni se imaginaba, ni la caída de los dictadores Ben Ali en Túnez, Mubarak en Egipto y Gadafi en Libia; el desastre nuclear de Fukushima no se había producido; Wikileaks no había hecho estallar los medios tradicionales de información y el no menos tradicional «secreto de Estado» con sus revelaciones inauditas; los «indignados» no se habían manifestado en España y su irritación de generación sin futuro no se había contagiado aún a los jóvenes de Portugal, de Grecia, de Inglaterra, de Chile y de Israel...

O sea, ha habido, en la elección del tema de esta Universitat una indiscutible visión y pre-visión de que la dinámica de las rupturas iba a continuar, y que era poco probable que, a corto plazo, la situación general pudiese mejorar.

De ahí la idea de Maria Àngels Vilana de convocar a una serie de pensadores, filósofos, economistas, ecologistas para que, cada cual en su especialidad, aportase un diagnóstico sobre estos tiempos de crisis y propusiese pistas para tratar de salir del túnel.

El resultado ha sido, visto desde mi puesto de moderador y creo que traduzco también la opinión dominante de las personas que han seguido asiduamente los cursos, absolutamente apasionante. Por la actualidad y la contemporaneidad de las temáticas. Y por la calidad, en general, de los y las conferenciantes.

¿Qué nos han dicho?

1. Sobre el diagnóstico

La Doctora Josefina Castellví, Presidenta de esta Universitat d'Estiu, recordó, en su introducción, que no se trata de una crisis, sino de un *haz* de crisis, de una *suma* de crisis relacionadas tan íntimamente unas con otras que no conseguimos distinguir entre causas y efectos, porque los efectos de unas son las causas de otras, y así sucesivamente hasta formar un verdadero sistema. O sea que se trata de una *crisis sistémica* que afecta a la tecnología, la economía, la política, la geopolítica, el clima, la ecología, la cultura, los valores, la familia, la educación, etc.

Vicent Partal, en su espectacular ponencia, afirmó que «Internet es el vector de la mayoría de los cambios». Todas las crisis recientes, según Partal, tienen relación con Internet. Los mercados financieros no serían tan poderosos si no circulasen a la velocidad de la luz por las autopistas de la comunicación que Internet ha puesto a su disposición. Internet es una tecnología, nos dijo, pero también un *actor* de las crisis; nos recordó el gran rol de las redes sociales en las recientes revoluciones en el mundo árabe.

El filósofo Daniel Innerarity confirmó que «nunca las sociedades han sido tan dependientes de los cálculos de riesgos y, al mismo tiempo, nunca han sido tan concientes de la fragilidad de esos cálculos». También, según Innerarity, la crisis financiera global ha puesto de manifiesto que la economía no es una ciencia. Y los ciudadanos reclaman que la política asuma su función e intervenga para corregir las cosas. Pero, dice, la política ya no lo puede todo.

Josep Segura nos confirmó que estamos ante una crisis generalizada en el mundo desarrollado. Nos dijo que hay crisis cuando, en cualquier sector, algún mecanismo deja de funcionar, empieza a ceder y acaba por romperse. Esa ruptura impide que el conjunto de la maquinaria siga funcionando. Es lo que ocurrió en la economía cuando estalló las crisis de las *subprimes*, como también lo acaba de recordar el profesor Jordi Galí hablando de lo que él llama la «Gran Crisis».

Josep Segura expuso igualmente que los ciudadanos no entienden la inercia de los gobiernos frente a la crisis económica. Y explicó que «la velocidad de la economía hoy es la del relámpago, mientras que la velocidad política es la del caracol». Y que es cada vez más difícil conciliar tiempo

económico y tiempo financiero. Y también crisis globales y gobiernos nacionales. Otra constatación: una carencia de liderazgo político a escala internacional. Los líderes políticos actuales no están mostrándose a la altura de los desafíos. Además, Josep Segura explicó que los mercados financieros sobrerreaccionan ante cualquier información, mientras que los organismos financieros globales (FMI, OMC, Banco Mundial, etc.) son incapaces de prever lo que va a ocurrir. Todo esto provoca, en la mente de los ciudadanos, frustración y angustia.

En ese sentido, la filósofa Elena Pulcini, confirmó que, desde el punto de vista antropológico, las crisis se están traduciendo en un aumento del miedo y del resentimiento en las personas. La gente vive ahora en estado de ansiedad. Vuelven los grandes miedos ante amenazas indeterminadas como pueden ser los cambios tecnológicos, las biotecnologías, la inseguridad generalizada (inseguridad laboral, inseguridad patrimonial, inseguridad personal...). Y eso es un desafío para las democracias. Porque ese miedo se transforma a veces en odio y en rechazo.

La profesora Pulcini nos recordó que, en varios países, ese odio se dirige hoy contra el extranjero, el inmigrante, el que es diferente. Y así se están multiplicando en Europa, a causa de las crisis, el rechazo hacia todos los que resultan diferentes (musulmanes, gitanos, subsaharianos, inmigrantes, etc.) y crecen los partidos populistas. Frente a este odio y este rechazo, los humillados, los desposeídos expresan a veces, en respuesta, su propio resentimiento —que es el rostro deformado de la ira— contra Occidente. De ahí la violencia del islamismo djihadista contra los países occidentales y sus valores.

Todo ello nos está ocurriendo porque la política, dijo a su vez Elena Pulcini, aparece hoy impotente e incapaz de resolver los desafíos globales. El Estado que protegía a los ciudadanos ha dejado de existir.

El profesor Jean-Pierre Maulny confirmó esto cuando nos explicó que estamos viviendo un tiempo de rupturas estratégicas que a duras penas conseguimos comprender mucho después de que se han producido. Maulny insistió en dos rupturas fundamentales, la crisis económica y financiera (de la que casi todos los conferenciantes hablaron) y la revolución tecnológica, de la que ya nos había hablado Vicent Partal.

Subrayó que, por sus enormes consecuencias sociales, la crisis económica puede tener efectos sistémicos en algunos países (p. ej. Grecia), que podrían provocar verdaderas insurrecciones populares. Recordó también, como lo hizo igualmente Josep Segura, que la crisis global produce perdedores y ganadores. Los ganadores están en Asia y en los países emergentes, que no tienen una visión tan pesimista de la situación actual como la de los europeos. También hay muchos ganadores en el interior mismo de los países occidentales en crisis (muchas grandes empresas o instituciones financieras europeas han realizado cuantiosos beneficios estos últimos años a pesar de la crisis).

Yo mismo recordé en mi ponencia, que en España, en el 2009, a pesar de la crisis, las empresas españolas cotizadas en Bolsa repartieron más de 32.000 millones de euros a sus accionistas. Y que, ese mismo año, a pesar de la crisis, los beneficios de los diez principales bancos europeos superaron los 50 mil millones de euros...

El profesor Maulny insistió en que una de las características de esta crisis es que provocaba, en el interior mismo de cada Estado, una ruptura de la sociedad entre ganadores y perdedores, con un aumento abismal de las desigualdades entre ciudadanos cada vez más ricos y ciudadanos cada vez más pobres.

Estos ciudadanos más pobres, nos explicó Dominique Voynet, no solo son pobres económicamente sino que además viven en un medio ambiente más degradado. Por eso sufren doblemente, castigados a una doble condena.

Frente a la crisis ecológica y a la crisis climática, los ciudadanos, según Dominique Voynet, están pasando de la negación ecológica a la toma de conciencia de que el cambio climático es quizá la más devastadora de las crisis. Cada vez hay mayor conciencia de que esto no puede seguir así, que no podemos seguir despilfarrando las energías fósiles, destruyendo nuestro ecosistema y nuestro planeta. Pero, nos dijo Voynet, no sabemos usar de nuestra libertad. No sabemos organizarnos para reclamar mayor respeto hacia la naturaleza y un cambio radical hacia nuestro modelo de desarrollo basado en el crecimiento incesante y delirante. Después de las recientes catástrofes climáticas y de la crisis nuclear provocada por la central de Fukushima, el cambio, dijo Dominique Voynet, es indispensable. Pase lo que pase, habrá que hacerlo. Vale más empezar cuanto antes.

2. Perspectivas

Todos los conferenciantes han sido prudentes a la hora de indicar soluciones a esta Gran Crisis Sistémica que atraviesan nuestras sociedades occidentales. Ninguno se ha mostrado sin embargo pesimista o derrotista. Todos han señalado pistas de salida aunque sin ignorar que su adopción no será evidente.

Yo mismo, en mi ponencia, he dicho que, ante el callejón sin salida en el que nos encontramos, era hora de atreverse a imaginar nuevas utopías. Porque a veces las utopías positivas acaban realizándose, como las que produjeron la Organización de las Naciones Unidas, o la Unión Europea, dos utopías realizadas que, a pesar de sus insuficiencias y carencias, son un indiscutible paso adelante para la humanidad.

Recordé que, en el plano económico, por ejemplo, muchos expertos reclaman que se establezca ya el Impuesto sobre las Transacciones Financieras. Que, a escala internacional, había que crear un Consejo de Seguridad Económico Social en el seno de la ONU con las mismas prerrogativas del Consejo de Seguridad. Y que esa sería la mejor forma de imponer una regulación necesaria. Una regulación indispensable de los mercados financieros que Josep Segura y Jean-Pierre Maulny, a su vez, también reclamaron. Que había que ir pensando ahora en avanzar hacia una etapa de desmundialización. Se ha ido quizá demasiado lejos en la globalización, y lo probable ahora es que el péndulo vaya en la otra dirección y se empiece a desglobalizar. Lo mismo que la idea de que hay que pensar en formas inteligentes de proteccionismo a nivel del conjunto de la Unión Europea, así como en el descrecimiento.

El profesor Jordi Galí, hace un instante, ha propuesto sus propias soluciones para lo que califica de «Gran Crisis» económica, financiera y de la deuda, y sugiere que se establezca un «Marco sostenible para el área del euro».

Por su parte Josep Segura, después de analizar con lucidez y claridad la situación específica de Andorra propuso, con amplio sentido crítico, una larga serie de soluciones audaces y sugerentes para salir de la crisis coyuntural y estructural en la que, según él, se halla el Principado. Un verdadero programa muy completo de movilización y de redinamización.

Dominique Voynet dijo que, como de todos modos iremos hacia el cambio de modelo de producción para evitar la crisis climática y, como tampoco queremos un mundo ecológicamente desigual en el que los ricos gozarían de un medio ambiente paradisíaco mientras los pobres vivirían en un ambiente infernal hay que empezar a prepararse ya para que todo se haga de manera consciente, democrática, colectiva y pacífica. Sobre todo esto nos dijo Voynet, pacífica, no violenta. Porque si no los cambios se harán, pero de modo violento y no democrático.

En el mismo sentido se pronunció Elena Pulcini cuando indicó que, si queremos evitar el odio, el resentimiento y la violencia producidos por la Crisis, los ciudadanos —cualquiera que sea su origen, su religión o su nacionalidad— deben respetarse los unos a los otros, reconocerse recíprocamente y combatir sus pasiones negativas con pasiones positivas.

El temor de que la crisis desemboque en estallidos de violencia es compartido por la mayoría de los conferenciantes. Algunos, como Jean-Pierre Maulny, lamentaron que la ONU no cumpla su función. Y casi todos, en particular Daniel Innerarity, constataron el derrumbe de la autoridad política y reclamaron que esta vuelva a asumir su rol conductor de la sociedad, porque es la única que dispone de la legitimidad democrática. Se constató asimismo la crisis de la democracia. Vicent Partal formuló pistas para revitalizarla gracias a las facilidades nuevas que ofrece Internet. Yo mismo hablé de los recursos de la «democracia participativa, o del «referéndum revocatorio» para mejorar el funcionamiento democrático de nuestras sociedades. Sobre todo, muchos ponentes insistieron en la necesidad imperativa de que el poder político le ponga coto al poder económico y financiero.

Pero quizá las palabras más optimistas y esperanzadoras, en medio de este panorama tan angustioso, las expresó la Doctora Josefina Castellví, presidenta de esta Vigésimoctava Universitat d'Estiu, cuando dijo que las crisis no siempre son negativas.

Nos recordó que una de las mayores crisis que conoció nuestro planeta se produjo al final del Cretácico cuando desaparecieron, a causa del impacto de un meteorito gigante, los dinosaurios. Fue un desastre de dimensiones apocalípticas. Y sin embargo, el cambio de ecosistema provocado por esa crisis permitió el desarrollo de especies diferentes que se aclimataron

mejor a la nueva atmósfera. Y entre esas especies, la de los mamíferos; y entre estos, los seres humanos. O sea: sin aquella brutal madre de todas las crisis, no estaríamos nosotros reunidos aquí hoy en esta Universitat d'Estiu de Andorra.

En una palabra: las crisis destruyen, pero también construyen. Y por eso, la lección principal de esta Universitat d'Estiu es que debemos ponernos ya a construir, todos juntos y llenos de esperanza, un nuevo mundo mejor.

Annals disponibles a la venda

Annals 1984: *Fenòmens de desigualtats a partir del segle XIII* ..... 10,40 €

Annals 1985: *Fenòmens de desigualtats* ..... 10,40 €

Annals 1986: *Andorra i la Comunitat Econòmica Europea* ..... 9 €

Annals 1991: *A l'entorn d'una constitució* ..... 4,80 €

Annals 1992: *Ètica i comunicació* ..... 4,80 €

Annals 1993: *Europa, segle XXI* ..... 4,80 €

Annals 1994: *El futur de l'ensenyament* ..... 9 €

Annals 1995: *Modernitat i religió* ..... 4,80 €

Annals 1996: *Els límits de la democràcia* ..... 6 €

Annals 1997: *La ciència, al servei de l'home?* ..... 6 €

Annals 1998: *La paradoxa del progrés* ..... 6 €

Annals 1999: *Mestissatge cultural* ..... 6 €

Annals 2000: *Creacions artístiques* ..... 6 €

Annals 2001: *Pluralitat de Llengües* ..... 7 €

Annals 2002: *Globalitzacions* ..... 7 €

Annals 2003: *Patrimoni natural i cultural* ..... 9 €

Annals 2004: *Individu i societat* ..... 7 €

Annals 2005: *Grandeses i Misèries del segle XX* ..... 8 €

Annals 2006: *La immigració, una oportunitat?* ..... 8 €

Annals 2007: *La igualtat té sexe?* ..... 8 €

Annals 2008: *L'ànima de la humanitat, el patrimoni cultural immaterial* ..... 8 €

Annals 2009: *El món. Un mosaic de cultures. Divergències o valors comuns?* ..... 8 €

Annals 2010: *Ciència i societat. Del cosmos a l'àtom passant per la vida* ..... 9 €

Per adquirir els annals o per a qualsevol informació adreceu-vos a:

Universitat d'Estiu d'Andorra

Ministeri d'Educació i Joventut
Govern d'Andorra
Av. Rocafort 21-23
Edifici El Molí
AD600 Sant Julià de Lòria
Principat d'Andorra

Tel. (376) 743 300
universitat_estiu@govern.ad
www.universitatestiu.ad

Els textos de la XXVIII Universitat d'Estiu d'Andorra —en format PDF— estan disponibles en el web.